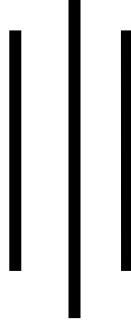
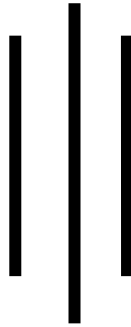

आत्महत्या गर्न बाध्य पार्नेलाई अपराध घोषणा गर्नुपर्ने
आवश्यकतासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन
(२०७२)

अध्ययन कार्यदल

नायव महान्यायाधिवक्ता श्री बट्टीप्रसाद गौतम : अनुगमनकर्ता
सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरे : संयोजक,
उपसचिव श्री हुमबहादुर के.सी., कानून, न्याय, संविधानसभा तथा
संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय : सदस्य,
उपन्यायाधिवक्ता श्री दुर्गा खड्का : सदस्य,
शाखा अधिकृत श्री सन्तोषराज कटुवाल : सदस्य,
शाखा अधिकृत श्री शिवप्रसाद आचार्य : सदस्य,
शाखा अधिकृत श्री नारायणप्रसाद शर्मा : सदस्य सचिव

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
रामशाहपथ, काठमाडौं ।

विषय सूची

परिच्छेद -१

सामान्य परिचय

- १.१ पृष्ठभूमि
- १.२ अध्ययनको उद्देश्य
- १.३ कार्यलको गठन
- १.४ कार्यदलको कार्यादेश
- १.५ अध्ययनको कार्यविधि
- १.६ अध्ययनको सीमा
- १.७ अध्ययनको संरचना

परिच्छेद -२

पूर्व अध्ययनको पुनरावलोकन

- २.१ नेपालका विश्वविद्यालयको शोध तथा अनुसन्धान
- २.२ भारतीय कानून आयोगको २१० औं प्रतिवेदन
- २.३ विश्व स्वास्थ्य संगठनको प्रतिवेदन
- २.४ प्रतिवादी नखुलेका मुद्दामा अन्तिम निर्णय निकासी भएका मुद्दाहरूको अवस्था र स्थितिको बारेमा अध्ययन प्रतिवेदन, २०७१

परिच्छेद -३

आत्महत्याको सैद्धान्तिक पक्ष र बाध्यात्मक आत्महत्यालाई कसूर घोषणा गर्नुपर्ने आवश्यकता

- ३.१ आत्महत्याको अर्थ र परिभाषा
- ३.२ आत्महत्या गर्नुको कारण र प्रवृत्ति
- ३.३ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने तत्वहरू
- ३.४ आत्महत्याबाट समाजमा पर्ने असर
- ३.५ बाध्यकारी आत्महत्यालाई कसूर घोषणा गर्नुपर्नाको आधार, औचित्य र आवश्यकता

परिच्छेद -४

आत्महत्या सम्बन्धमा कमेन ल तथा सिभिल ल प्रणाली अपनाएका मुलुकहरूको कानूनी स्थिति

- ४.१ बाध्यात्मक आत्महत्याका बारेमा विभिन्न मुलुकका कानूनी व्यवस्था
  - ४.१.१ भारत
  - ४.१.२ संयुक्त अधिराज्य
  - ४.१.३ संयुक्त राज्य अमेरिका

४.१.४ इटाली

४.१.५ अष्ट्रेलिया

४.१.६ जापान

४.१.७ क्यानडा

४.१.८ रुसी महासंघ

४.२ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्य र भारतीय सर्वोच्च अदालतको न्यायिक दृष्टिकोण

परिच्छेद - ५

आत्महत्या सम्बन्धी नेपालको कानूनी व्यवस्था तथा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिरहरु

५.१ विगतको र मौजूदा कानूनी व्यवस्था

५.२ आत्महत्याको दुरुत्साहनलाई कसूर कायम गर्न भएका प्रयासहरु

५.३ सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरु

परिच्छेद - ६

स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त पृष्ठपोषण

६.१ स्थलगत अध्ययनको विवरण

(क) रुपन्देही

(ख) कास्की

६.२ अर्न्तवार्ताको विश्लेषण

परिच्छेद - ७

आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गर्दाका प्रभावहरु

७.१ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गर्दा मौजूदा कानूनी प्रावधान र फौजदारी न्याय प्रणालीमा पार्ने असर

७.२ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यमा संलग्न हुनेउपर हुनुपर्ने सजायको स्वरूप र अवस्था

७.३ प्रस्तावित कानूनी व्यवस्थाको दुरुपयोगको संभावना र दुरुपयोग नियन्त्रणका उपायहरु

७.४ कानून कार्यान्वयनको संयन्त्र र संलग्न निकायको भूमिका एवं दायित्व

परिच्छेद - ८

निष्कर्ष र सुझावहरु

८.१ निष्कर्षहरु

८.२ सुझावहरु

सन्दर्भ सामग्रीहरु

अनुसूचीहरु

परिच्छेद-१

सामान्य परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

कुनै व्यक्तिले आफ्नो जीवन आफैले समाप्त गर्ने वा आफ्नो हत्या आफैले गर्ने कार्यलाई आत्महत्या भनिन्छ । मानिसको बाँच्न पाउनेमात्र होइन मर्न पाउने पनि अधिकार हुनुपर्छ भन्ने कुरा व्यापक बहस तथा छलफलको विषय बनेको छ भने कतिपय मुलुकले व्यक्तिको सहज मरणको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न कानूनी व्यवस्था समेत गरेको पाइन्छ । स्वीटजरल्याण्डमा आत्महत्यामा सहयोग गर्ने र आत्महत्या गर्न पाउनुपर्ने (राइट टु डाइ) को वकालत गर्ने संस्थासमेत छ ।^१ एकातर्फ व्यक्तिको मर्न पाउने अधिकारको विषय बहसको विषय बनिरहेको छ भने अर्कोतर्फ व्यक्तिलाई विभिन्न तवरले मर्नको लागि उक्साउने वा आत्महत्या गर्नको लागि दुरुत्साहन दिने वा आत्महत्या गर्नुपर्नेसम्मको परिस्थिति पारी आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराधको रूपमा निषेध गरी सजायको व्यवस्था गर्ने प्रचलन फौजदारी विधिशास्त्रमा एक स्वीकृत मान्यताको रूपमा रही आएको छ ।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) ले पछिल्लो एक दशकमा विश्वका १७२ देशको आत्महत्याको तथ्यांक विश्लेषण गरी तयार गरेको अध्ययन प्रतिवेदनअनुसार विश्वमा हरेक ४० सेकेण्डमा १ जना मानिसले आत्महत्या गर्ने गरेका छन् ।^२ विश्वमा हरेक वर्ष ८ लाख मानिसले आत्महत्या गर्दछन् । आत्महत्याका कारण मर्ने मानिसको संख्या द्वन्द्व र प्राकृतिक प्रकोपका कारण ज्यान गुमाउनेको भन्दा बढी छ । विश्वमा हरेक वर्ष अकालमा ज्यान गुमाउने १५ लाख मानिसमध्ये आधाजसोले आत्महत्या गर्ने गरेको तथ्यांक छ ।^३ सो प्रतिवेदनअनुसार^४ सन् २०१२ मा विश्वमा ८ लाख ४ हजार जनाले ज्यान गुमाए । यो आधारमा विश्वमा आत्महत्याको दर ११.४ जना प्रति १ लाख रहेको छ ।

विश्वमा सबैभन्दा धेरै मानिसहरुले आत्महत्या गर्ने मुलुक गुयाना हो, जहाँ हरेक १ लाखमा ४४.२ जनाको दरले आत्महत्या गर्छन् । दोश्रोमा प्रतिलाख ३८.५ को दर उत्तर कोरियामा छ । तेस्रोमा दक्षिण कोरिया (२८.९), चौथा स्थानमा श्रीलंका (२८.८) पाँचौ स्थानमा सुरिनेम (२७.८) र सातौँ स्थानमा मोजाम्बिक (२७.७) रहेको छ भने नेपाल र तान्जानिया दुवै संयुक्त रूपमा बढी आत्महत्या हुने मुलुकको सूचीमा आठौँ स्थानमा रहेको प्रतिवेदनमा देखाइएको छ । बढी आत्महत्या गर्ने दशौँ स्थानमा बुरुण्डी (२३.९) रहेकोछ ।^५ छिमेकी मुलुक भारतमा मात्रै एकै वर्ष २ लाख ५८ हजार ५७ जनाले आत्महत्या गरेका छन् । नेपालमा एक वर्षमा ५ हजार ५ सय ७२ जनाले आत्महत्या गरेको तथ्यांक छ ।

^१ <http://www.onlinekhabar.com/2014/09/188634/#sthash.Za5GmE6L.dpuf>, visited date December 2, 2014

^२ Ibid

^३ Ibid

^४ Report on Preventing Suicide: A global Imperative, World Health Organization, 2014, ISBN 978921564779

^५ Ibid

लैंगिक आधारमा विश्लेषण गर्दा विश्वमा महिलाको भन्दा पुरुषको आत्महत्याको दर बढी भएको अध्ययनले देखाएको छ । नेपालमा पनि आत्महत्या गर्नेमा महिला भन्दा पुरुषनै बढी रहेको देखिएको छ । आत्महत्याको दर पुरुषमा प्रति १ लाखमा १५ जना छ भने महिलामा प्रति १ लाखमा ८ जना रहेको छ । यद्यपि कतिपय धनी देशमा भने पुरुषहरूमा आत्महत्याको दर महिलामा भन्दा तेब्बर बढी देखिएको विश्व स्वास्थ्य संगठनले जनाएको छ । उक्त प्रतिवेदनअनुसार ७० वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरका मानिसमा आत्महत्याको दर सबैभन्दा उच्च देखिएको छ । यद्यपि केही देशमा भने युवाहरूमा समेत आत्महत्याको दर उच्च पाइएको छ । तथ्यांक अनुसार १५ देखि २९ वर्ष उमेर समुहका युवायुवतीमा मृत्युको प्रमुख कारणको रूपमा आत्महत्या रहेको छ । विश्व स्वास्थ्य संगठनका अनुसार सेलिब्रेटीहरूको खबरलाई संचार माध्यमले प्राथमिकताका साथ प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने विषय आत्महत्या न्यूनीकरणमा मुख्य चुनौती बनेको छ । सेलिब्रेटीहरूको आत्महत्याको खबर प्रमुखताका साथ प्रसारण हुँदा आत्महत्यासमेत ग्लामरको एउटा पाटो बनेको र यसले सर्वसाधारणलाई समेत चर्चा कमाउनका लागि आत्महत्या गर्न प्रेरित गर्ने गरेको ठहर विश्व स्वास्थ्य संगठनको रहेको छ ।

जापानमा पनि आत्महत्याको समस्याबाट आक्रान्त रहेको छ । आत्महत्या जापानी संस्कृतिको एक अंगसमेत बनेको छ । सामुराई संस्कृतिमा आत्महत्यालाई पवित्र तथा महत्वपूर्ण मान्ने परम्परागत सोच छ । पछिल्लो समय जापानमा चर्चित व्यक्तित्वहरूले समेत आत्महत्या गर्न थालेपछि यो चर्चाको विषय बनेको छ । जापानको अर्थतन्त्र धराशायी भएसँगै रोजगार गुमेका कारण सन् १९९० को अन्त्यतिर त्यहाँ आत्महत्याको दर निकै उच्च भएको थियो । सो समयमा वार्षिक रूपमा ३२ हजार मानिसले आत्महत्या गर्ने गरेको तथ्यांक रहेको छ । सन् २००७ मा जापानमा ३३ हजार ९३ जनाले आत्महत्या गरेका थिए । आउँदो १० वर्षमा आत्महत्यालाई २० प्रतिशतले घटाउने लक्ष्य तय गर्दै जापान सरकारले त्यसका लागि २२० मिलियन अमेरिकी डलर बजेटको घोषणा ग-यो । सोमार्फत सर्वसाधारणलाई परामर्श दिइनुका साथै मानिसहरूलाई आत्महत्या गर्न प्रेरित गर्ने वेबसाइटहरू माथि निगरानी बढाइएको छ । यसले केही सकारात्मक नतिजा समेत दिएको छ ।

सन् २०१२ मा जापानमा आत्महत्या गर्नेको संख्या १९९७ पछि पहिलोपटक ३० हजार भन्दा कम भयो । सो वर्ष त्यहाँ २७ हजार ७ सय ७६ जनाले आत्महत्या गरे । सन् २०१३ मा यो संख्या अझै घटेर २७ हजार २८३ मा रोकियो । समस्या समाधान गर्न नसकेपछि समस्याबाट भाग्न आत्महत्याको बाटो रोज्ने तथा समाजको पितृसत्तात्मक सोचका कारण युवाहरूमा पर्ने दबाबले जापानी युवाहरू खास गरी २० देखि ४४ वर्षकामा आत्महत्याको दर उच्च छ । जापानमा हरेक दिन ७० जनाले आत्महत्या गर्दछन् । आत्महत्याको यो दर प्रति १ लाखमा अमेरिकाको भन्दा दोब्बर हो । जबकि अमेरिकाको जनसंख्या जापानको भन्दा दोब्बर छ । जापानमा जनसंख्या बुढ्यौलीतर्फ

उन्मुख भएको र त्यसका कारण डिप्रेसन, एक्लोपना तथा विभिन्नखाले गम्भीर स्वास्थ्य समस्याका कारण पनि पाका मानिसहरूमा आत्महत्याको दर बढेको बताइन्छ।^६

विश्व स्वास्थ्य संगठनको प्रतिवेदनअनुसार भारतमा विश्वमै सबैभन्दा धेरै मानिसले आत्महत्या गर्दछन्। सन् २०१२ मा भारतमा कुल २ लाख ५८ हजार ७५ जनाले आत्महत्या गरे। त्यसमध्ये पुरुषको संख्या १ लाख ५८ हजार ९८ र महिलाको संख्या ९९ हजार ९ सय ७७ रहेको छ। उक्त प्रतिवेदनअनुसार दक्षिण तथा पूर्वी एशिया यही क्षेत्र विश्वमा सबैभन्दा बढी आत्महत्या हुने क्षेत्र देखिएको छ। विश्वमा हुने आत्महत्यामध्ये ३९ प्रतिशत यही क्षेत्रका निम्न तथा मध्यम आय भएका मुलुकका जनताले गर्ने गर्दछन्। यस क्षेत्रका कृषिमा आधारित जनताले आत्महत्या गर्ने मुख्य साधन भनेको विषादि सेवन रहेको छ।

प्रतिवेदन अनुसार विश्वमा आत्महत्याका पीडितहरू प्रायः सीमान्तकृत समूहका रहेका र आत्महत्या गर्नका लागि प्रयोग गर्ने साधनमध्ये विष सेवन (खासगरी किरा मार्न प्रयोग गरिने विष) ग्रामीण समुदायमा सबैभन्दा बढी प्रयोग भएको पाईएको छ। त्यस्तै भुण्डिने र आफैलाई गोली वा हतियार प्रहार गर्ने पनि आत्महत्याका माध्यम बनेका छन्। यस्ता माध्यमहरूमा जोखिमयुक्त व्यक्तिको पहुँचलाई बन्देज गरिएमा आत्महत्या घट्ने ठम्याई पनि संगठनको रहेको छ।

सन् २०२० सम्ममा हरेक मुलुकमा आत्महत्याको दर १० प्रतिशतले घटाउने लक्ष्य प्रस्तुत गर्दै संगठनले विभिन्न खाले जटिल तत्वहरूको कारण आत्महत्या एक मुख्य तथा रोक्न सकिने स्वास्थ्य समस्या भए तापनि सम्बन्धित निकायले यथोचित रुपमा सम्बोधन गर्न नसकेको जनाएको छ। समग्रमा धनी देशहरूमा आत्महत्याको दर गरीब देशमा भन्दा बढी रहेको तथ्यांकले देखाएको छ। गरीब देशमा आत्महत्याको दर प्रतिलाखमा ११.२ छ भने धनी देशमा प्रतिलाखमा १२.७ छ।

स्वीट्जरल्याण्डमा आत्महत्या पर्यटन मौलाउँदै गएको प्रतिवेदनले देखाएको छ। त्यहाँ सहमतिमा गरिने आत्महत्यासम्बन्धी कानून अस्पष्ट भएका कारण विश्वका विभिन्न देशका मानिसहरू आत्महत्या गर्ने एकमात्र उद्देश्यका लागि स्वीट्जरल्याण्डको जुरिच पुग्ने गरेको अध्ययनको निष्कर्ष छ। स्वीट्जरल्याण्डमा गएर आत्महत्या गर्ने त्यस्ता विदेशीलाई आत्महत्या पर्यटक भनिएको छ। मर्न पाउने अधिकारको वकालत गर्न विभिन्न ६ संगठनहरूले स्वीट्जरल्याण्डमा मानिसहरूलाई आत्महत्याका लागि सहयोग गर्दछन् र यसरी ६ सयभन्दा बढी मानिसहरूले यस्ता संगठनको सहयोगमा वर्षेनी त्यहाँ आत्महत्या गर्दछन्। चार वर्षको अवधिमा स्वीट्जरल्याण्डमा भएको सहायताजन्य आत्महत्याका ६ सय ११ घटनामध्ये ५८ प्रतिशत महिला थिए। यसरी आत्महत्या गर्नेहरूमा क्यान्सर, मस्तिष्क रोग, मुटु तथा नसा रोगजस्ता जटिल रोग थिए। स्वीट्जरल्याण्डमा डाक्टरले कतिपय अवस्थामा मानिसलाई स्वेच्छिक मृत्युवरण गर्न सहयोग गर्नपाउने कानूनी व्यवस्था भए पनि अन्य अवस्थामा अरु मानिसले कुनै

^६Ibid

मानिसलाई आत्महत्या वा स्वेच्छिक मृत्युका लागि सहयोग गर्न पाउने नपाउने विषयमा कानूनी अस्पष्टता रहेको छ । यसैको फाइदा मर्न पाउने अधिकार (राइट टु डाइ) को वकालत गर्ने संस्थाहरुले लिएका छन् र त्यहाँ आत्महत्या पर्यटन मौलाउँदै गएको छ ।

आठौँ स्थानमा रहेको नेपालमा प्रति एकलाख मानिसमा आत्महत्याको दर २४.९ छ । अर्थात् हरेक एक लाखमा झण्डै २५ जना नेपालीले आत्महत्या गर्ने गरेका छन् । विश्व स्वास्थ्य संगठनको प्रतिवेदनअनुसार सन् २०१२ मा नेपालमा ५ हजार ५ सय ७२ जनाले आत्महत्या गरेका छन् । त्यसमध्ये महिलाको संख्या २४ सय ६८ र पुरुषको संख्या ३१ सय ४ रहेको छ । आत्महत्याको दर ७० वर्ष भन्दा बढी उमेरका मानिसमा धेरै छ । सो उमेर समूहका प्रति एकलाखमा आत्महत्या दर ८२.२ रहेको छ । सबैभन्दा कम ५ देखि १४ वर्ष उमेर समूहमा प्रति १ लाखमा २ जना रहेकोछ । नेपालमा सन् २००० देखि २०१२ सम्मको अवधिमा आत्महत्याको दर भने घटेको पाईएको छ । सन् २००० मा प्रतिलाख ३३.५ रहेको दर सन् २०१२ मा २४.९ रहेको छ ।

त्यसैगरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले तयार गरेको “प्रतिवादी नखुलेको मुद्दामा अन्तिम निर्णय निकास भएका मुद्दाहरुको अवस्था र स्थिति” विषयक अध्ययन प्रतिवेदन, २०७१ अनुसार १६ वटा पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालयमा प्रतिवादी नभएका आत्महत्या प्रकृतिका मुद्दाहरुको संख्या आर्थिक वर्ष २०६७/६८ मा ३४७८, २०६८/६९ मा ३७९१, २०६९/७० मा ४३४५ गरी जम्मा संख्या ११६१४ रहेको र औषतमा ३८७१ रहेको छ । यस अध्ययन टोलीले गरेको स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यांक अनुसार समेत प्रतिवादी नखुलेको मुद्दामा अन्तिम निर्णय निकास भएका मुद्दाहरुमध्ये आत्महत्या गर्नेको संख्या ९२% रहेको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३६ ले नेपालमा भए घटेका अपराध सम्बन्धी विवरण सहितको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी महान्यायाधिवक्ताले राष्ट्रपतिसमक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ भने सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० (ड) ले प्रचलित कानूनको कार्यान्वयनमा परेको कठिनाई, नयाँ कानूनको निर्माण र भइरहेको कानूनमा संशोधन गर्न आवश्यक देखिएमा कारण सहित नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नुपर्ने जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्तामा रहेको छ । यसमा आत्महत्या सम्बन्धी घटना पनि संलग्न गरिन्छ । कतिपय देशमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने सम्बन्धमा अपराध घोषणा गरिएको सन्दर्भमा नेपालमा यसलाई अपराध मानिएको छैन । यस्तो कार्यलाई अपराध घोषणा गर्न आवश्यक छ छैन भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएकाले प्रस्तुत कार्यदल गठन गरी प्रतिवेदन पेश गर्ने जिम्मेवारी दिईए वमोजिम यस कार्यदलले आत्महत्या गर्न बाध्य पार्नेलाई अपराध घोषणा गर्ने आवश्यकता सम्बन्धमा कार्यादेश अनुरूप अध्ययन गरी दिईएको समय सीमाभित्रै प्रतिवेदन तयार गरेको छ ।

१.२ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको देहाय वमोजिमका मुख्य उद्देश्य रहेका छन्:-

- आत्महत्याको अवधारणा, कारण, प्रवृत्ति, बाध्य पार्ने तत्वहरू, समाजमा पर्ने असर र कसूर घोषणा गर्नुपर्नाको आधार, औचित्यता र आवश्यकता, विभिन्न कानून प्रणालीमा यस सम्बन्धी व्यवस्था तथा नेपालको वर्तमान कानूनी व्यवस्था र यसको प्रभावकारिता कस्तो छ सोको अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गरी पेश गर्ने,
- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गर्दा यसले मौजुदा कानूनी प्रावधान र फौजदारी न्याय प्रणालीमा पार्ने असर र आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यमा संलग्न हुने उपर हुनुपर्ने सजायको स्वरूप र अवस्था बारेमा अध्ययन गर्ने,
- यस विषयमा कानून कार्यान्वयनको संयन्त्र र संलग्न निकायको भूमिका र दायित्व के हुनुपर्दछ सोको खाका तयार गरी सुझावको रूपमा पेश गर्ने ।

१.३ कार्यदलको गठन

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति २०७१।०७।२७ गतेको निर्णयानुसार आत्महत्या गर्न बाध्य पार्नेलाई अपराध घोषणा गर्नुपर्ने आवश्यकता सम्बन्धी अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्न पेश गर्न सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरेको संयोजकत्वमा देहाय बमोजिम सदस्य रहेको कार्यदल गठन गरिएको थियो ।

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री बद्रीप्रसाद गौतम :	अनुगमनकर्ता
१. सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरे :	संयोजक
२. उपसचिव श्री हुमबहादुर के.सी., कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय :	सदस्य
३. उपन्यायाधिवक्ता श्री दुर्गा खड्का :	सदस्य
४. शाखा अधिकृत श्री सन्तोषराज कटुवाल :	सदस्य
५. शाखा अधिकृत श्री शिवप्रसाद आचार्य :	सदस्य
६. शाखा अधिकृत श्री नारायणप्रसाद शर्मा :	सदस्य सचिव

कार्यदलका सदस्यहरूको अतिरिक्त कार्यदलको कार्यमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका लेखापाल श्री खिमा कार्की तथा कार्यालय सहयोगी श्री नन्दराम ओलीले समेत सहयोग गर्नु भएको थियो ।

१.४ कार्यदलको कार्यदेश

यस अध्ययन कार्यदललाई देहाय बमोजिमको कार्यदेश दिइएको थियो:-

- आत्महत्याको अवधारणा, कारण, प्रवृत्ति, बाध्य पार्ने तत्वहरू, समाजमा पर्ने असर र कसूर घोषणा गर्नुपर्नाको आधार, औचित्यता र आवश्यकता समेतको अध्ययन गर्ने,
- वर्तमान कानूनी व्यवस्था र यसको प्रभावकारिताको बारे अध्ययन गर्ने,

- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गरेका कम्पन ल तथा सिभिल ल प्रणाली अपनाइएका मुलुकको प्रतिनिधित्व हुने गरी कम्तीमा चारवटा मुलुकहरूको सो सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र अभ्यास अध्ययन गर्ने,
- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गर्दा यसले मौजुदा कानूनी प्रावधान र फौजदारी न्याय प्रणालीमा पार्ने असर बारे अध्ययन गर्ने,
- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यमा संलग्न हुने उपर हुनुपर्ने सजायको स्वरूप र अवस्था कानून कार्यान्वयनको संयन्त्र र संलग्न निकायको भूमिका र दायित्व बारे सुझाव पेश गर्ने,
- अध्ययन कार्यदलले विषय विशेषज्ञताको हिसावले उल्लेखित क्षेत्रसँग सम्बन्धित वा सरोकार राख्ने व्यक्ति वा निकायको प्रतिनिधिलाई कार्यदलको कार्यमा सहभागी गराउने,
- अध्ययन समूहले तयार गरेको प्रतिवेदनको प्रारम्भिक मस्यौदा उपर सरोकारवाला एवं विज्ञ समेतलाई बैठकमा आमन्त्रण गरी छलफल गराई प्राप्त सल्लाह सुझाव समेटी प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिने,
- तथ्यांक संकलनको कार्य गर्दा कार्यालयको काममा बाधा नपर्ने गरी अध्ययन समूहका पदाधिकारीमध्ये आफैले वा स्थानीय स्तरका कर्मचारीबाट समेत गर्न सक्ने । यसरी तथ्यांक संकलन गर्न जिल्ला बाहिर जानु परेको अवस्थामा योजना, अनुसन्धान, अनुगमन तथा मानव अधिकार विभागका नायब महान्यायाधिवक्ताको पूर्व स्वीकृति लिएर मात्र जान सकिने,
- अध्ययन समूहको काममा सहयोग गर्न तोकिएका सहयोगी कर्मचारीहरूलाई आवश्यकता अनुसार काममा लगाउन सक्ने,
- अध्ययन समूहले अनुसन्धान कार्य गर्नको लागि छुट्याईएको बजेट रकमको सीमा भित्र रही तथ्यांक संकलनको लागि जिल्ला बाहिर जानु परेमा स्वीकृत दै.भ्र.भ. खर्च पाउने, बैठक भत्ता, खाजा खर्च पाउने, प्रश्नावली तयार, स्टेशनरी खरीद प्रतिवेदन तयारी, विद्युतीय माध्यममा अभिलेखिकरण एवं छपाई समेतको कार्य गर्नुपर्ने,
- यो कार्यदेशमा उल्लेख भएका जिम्मेवारीका अलावा अन्य थप विषयको अध्ययन, विश्लेषण गर्नु पर्ने लागेमा अध्ययन समूहले अनुगमनकर्ताको सल्लाह लिई निजको सुझाव बमोजिम त्यस्तो कार्य समेत गर्नेछ,
- अध्ययन समूहले आफ्नो जिम्मेवारी वहन गर्ने सम्बन्धमा योजना, अनुसन्धान, अनुगमन तथा मानव अधिकार विभागसँग समन्वय गरी गर्नुपर्नेछ र सो विभागले समय समयमा अध्ययन समूहलाई निर्देशन दिन सक्ने,
- अध्ययन समूहको कार्यावधी कार्य प्रारम्भ गरेको मितिले छ महिनाको हुनेछ ।

१.५ अध्ययनको कार्यविधि

यस कार्यदललाई प्राप्त कार्यादेश अनुसार कार्यदलले सम्बन्धित विषयका अध्ययन सामग्रीहरूको अध्ययन गरेको थियो । यस क्रममा अन्य देशहरूको अभ्यास, सर्वोच्च अदालतबाट २०६० साल देखि २०७१ भदौसम्म प्रतिपादित नजिरहरू, नेपालको कानूनी व्यवस्था, महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको २०६५ साल देखि २०७० सालसम्मको वार्षिक प्रतिवेदन समेतका अध्ययन सामग्रीको अध्ययन गरिएको छ ।

सम्बन्धित विषयको सिद्धान्त तथा व्यवहारिक रूपमा स्थलगत तथ्यांकको आधारमा तयार गरिएको प्रस्तुत अध्ययन वर्णनात्मक (Descriptive) र विश्लेषणात्मक (Analytical) अध्ययन विधिको आधारमा तयार गरिएको छ । अध्ययनको लागि Doctrinal तथा Non-Doctrinal Method दुवै पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरक्रिया र छलफलबाट प्राप्त सुझावहरूलाई समेत यस प्रतिवेदनमा लिईएको छ । अध्ययनको क्रममा आवश्यक तथ्यांक एवं सूचनाको संकलनको लागि प्राथमिक स्रोत (Primary) र द्वितीय (Secondary) स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा विभिन्न दैनिक पत्रपत्रिकाहरू, वेबसाइटहरू, स्वदेशी र विदेशी अदालतका फैसलाहरू, विभिन्न मुलुकहरूका फौजदारी संहिता एवं कानूनहरू, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका वार्षिक प्रतिवेदनहरू समेतलाई सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

१.६ अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत अध्ययन कार्यलाई कार्यदललाई प्राप्त कार्यादेशको सीमाभित्र कायम गरिएको छ । स्रोत साधन तथा जनशक्तिको कारण अध्ययनलाई बढी भन्दा बढी उपलब्ध भएका सन्दर्भ साहित्यको पुनरावलोकन तथा इन्टरनेट सामग्रीको खोजीमा उपयोग गरिएको छ । कार्यालय समय बाहेकको समयमा अध्ययन गर्नुपर्ने भएको कारण पनि मूलतः यो अध्ययन Doctrinal Method को धेरै नजिक रहेको छ ।

१.७ अध्ययनको संरचना

अध्ययन प्रतिवेदनलाई कुल ८ वटा परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा अध्ययनको सामान्य परिचय, दोस्रो परिच्छेदमा पूर्व अध्ययनको पुनरावलोकन, तेस्रो परिच्छेदमा आत्महत्याको सैद्धान्तिक पक्ष र बाध्यात्मक आत्महत्यालाई कसूर घोषणा गर्नुपर्ने आवश्यकताको बारेमा चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी परिच्छेद ४ मा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यका बारेमा कम्पन ल तथा सिभिल ल अपनाएका मुलुकहरूको कानूनी स्थिति, परिच्छेद ५ मा मौजूदा कानूनी व्यवस्था तथा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिरहरूको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । परिच्छेद ६ मा स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त पृष्ठपोषण र परिच्छेद ७ मा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गर्दाका प्रभावहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । अन्त्यमा कार्यदलको अध्ययनको निष्कर्ष र सुझावहरूलाई प्रतिवेदनको परिच्छेद ८ मा राखिएको छ ।

परिच्छेद-२

पूर्व अध्ययनको पुनरावलोकन

२.१ नेपालका विश्वविद्यालयको शोध तथा अनुसन्धान

आत्महत्या र त्यसलाई बाध्य पार्ने कार्यका बारेमा सरकारी तवरबाट आधिकारिक रुपमा अध्ययन भएको कुनै जानकारी अध्ययनको क्रममा प्राप्त हुन सकेन । यस विषयमा नेपाल कानून आयोग वा अन्य निकायबाट समेत अध्ययन भएको देखिएन । कार्यदलले कानूनको अध्ययन अध्यापन गराउने विश्वविद्यालय मध्ये त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतको नेपाल ल क्याम्पस र पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय अन्तर्गतका काठमाडौं स्कूल अफ ल र चक्रवर्ती हबी एकेडेमी अफ ल मा अध्ययनको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित पूर्वअनुसन्धान, शोध वा थेसिस उपलब्ध भए नभएकोबारे खोज गरेकोमा कार्यदलको अध्ययनलाई उपयोगी हुने तथा सहयोग पुग्ने गरी त्यस्ता पूर्व अध्ययनका कुनै सामग्री प्राप्त हुन सकेन ।

२.२ भारतीय कानून आयोगको २१० औं प्रतिवेदन यस विषयमा केन्द्रित भएको देखिन्छ । भारतको कानूनमा उपनिवेशकाल देखि नै आत्महत्याको कार्यलाई अपराध मानिएकोमा उक्त कानुनी व्यवस्था मानवीय र समयसापेक्ष नरहेको भनी सो प्रतिवेदनले उक्त कार्यलाई अपराधमुक्त (Decriminalize) गर्न सिफारिश गरेबमोजिम हाल भारतमा दण्डसंहिता संशोधन गरी आत्महत्यालाई कसूर नहुने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त प्रतिवेदनको सारसंक्षेप देहाय बमोजिम रहेको छ :

- आत्महत्या हरेक उमेर समूहमा हुन सक्छ । जीवन भनेको ईश्वरीय उपहार हो र ईश्वरले मात्र कसैको जीवन लिन सक्छ । समयपूर्वनै जीवनको अन्त्यलाई कुनै पनि समाजमा अनुमति दिन सकिँदैन । तथापि, जब कुनै समस्याग्रस्त व्यक्तिले आफ्नो जीवन समाप्त गर्न खोज्छ, तर सक्दैन, तब निजलाई मर्नमा असफल भए बापत सजाय थोपर्नु क्रूरमात्र होइन, अविवेकीसमेत हुनेछ । कसैले पनि गहिरो सन्ताप नपरीकन आफ्नो जीवन अन्त्य गर्न चाहँदैन । आत्महत्याको प्रयास गर्नु भनेको यस्तो अवस्था हो जसमा मस्तिष्कको रोगग्रस्त अवस्था भल्किन्छ । त्यसैलाई दण्डले होइन उपचारले सम्बोधन गर्नुपर्दछ । आत्महत्या गर्न असफल भई पहिले नै शोक र हीनताबोधले ग्रस्त भएको व्यक्तिलाई थप कानूनी सजाय दिनुलाई स्वच्छ र न्यायपूर्ण मान्न सकिँदैन ।
- फौजदारी कानूनलाई अति उत्साहका साथ लिनु हुँदैन र कुनै प्रकट दुष्कृतिलाई ठीक पार्ने संयन्त्रको रुपमा मात्र यसलाई उपयुक्त र प्रभावकारी औजारको रुपमा प्रयोग गरिनुपर्दछ ।
- भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३०९ मा आफ्नो जीवनबाट वाक्क भएर सोलाई अन्त्य गर्न चाहने व्यक्तिलाई दोहोरो सजाय दिइरहेको छ । यही दफा ३०९ नै आत्महत्याको निवारण र यस्तो प्रयास गर्न चाहनेहरूलाई चिकित्सकीय सेवा पु-याउने कार्यमा अवरोध बनिरहेको छ । पारिवारिक विग्रह, गरिबी, सुखद सम्बन्धको

अन्त्य वा यस्तै अन्य पीडादायी कारणबाट आत्मसंरक्षणको भावना गुमाई आफ्नै जीवन लिन चाहनेलाई थप सजाय लादनु अनौचित्यपूर्ण हुन्छ । यस्तो अवस्थामा पीडित व्यक्तिलाई जेलयात्रा होइन सहानुभूति, परामर्श र सही उपचार आवश्यक हुन्छ ।

- भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३०९ को व्यवस्था अमानवीय रहेकोले सो व्यवस्था संवैधानिक छ वा छैन भन्ने कुराले कुनै अर्थ राख्दैन । उक्त अन्यायपूर्ण व्यवस्थालाई खारेज गर्न सकिएमा यसले धेरै व्यक्तिहरुको ज्यान बचाउनेछ र मानवीय पीडाहरुबाट राहत दिनेछ ।
- अरुलाई आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने वा दुरुत्साहन गर्ने कार्यलाई दण्डनीय अपराधको रूपमा कायमै राखी भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३०९ बमोजिम आत्महत्या गर्न खोज्ने कार्यलाई अपराधको रूपमा राखिएको साबिकको व्यवस्थालाई खारेज गर्नुपर्ने सिफारिस त्यहाँको कानून आयोगले गरेको देखिन्छ ।

२.३ विश्व स्वास्थ्य संगठनको प्रतिवेदन

विश्व स्वास्थ्य संगठनले सन् २०१४ मा Preventing Suicide: A Global Imperative नामक अनुसन्धान प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको थियो । उक्त प्रतिवेदन आत्महत्याको विश्वव्यापी अवस्था, कारण र निवारणका उपायहरुको कतिपय विषयवस्तुहरु प्रस्तुत अध्ययनका लागि समेत उपयोगी देखिन्छ । विश्व स्वास्थ्य संगठनको ६६ औं सम्मेलनले मई, २०१३ मा पारित गरेको मानसिक स्वास्थ्य कार्ययोजना (Mental Health Action Plan) ले सन् २०२० सम्ममा विश्वमा आत्महत्याको दर २० प्रतिशतले कम गर्ने लक्ष्य समेत तोकेको स्थिति छ । सो सन्दर्भमा अध्ययन गरिएको प्रस्तुत अध्ययन प्रतिवेदनको मुख्य निष्कर्ष देहाय बमोजिम रहेको पाइन्छ :-

- प्रत्येक वर्ष ८ लाखभन्दा बढी मानिसहरु आत्महत्याका कारण मर्दछन् र १५ देखि २९ वर्ष आयु समूहमा यो सडक दुर्घटनापछिको सबैभन्दा ठूलो मृत्युको कारक बन्न पुगेको छ । प्रत्येक एकजना आत्महत्या गरी मरेको व्यक्तिको हाराहारीमा आत्महत्याको असफल प्रयास गर्ने २० जना अन्य व्यक्ति रहेका छन् । आत्महत्याबाट समाजले ठूलो मूल्य चुकाइरहेको छ ।
- आत्महत्याहरु निवारणीय छन् । आत्महत्याविरोधी राष्ट्रिय प्रतिक्रियाहरुलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि एक व्यापक एवं बहुक्षेत्रीय आत्महत्या निवारण रणनीतिको आवश्यकता खड्किरहेको छ ।
- आत्महत्याका साधनसम्मको पहुँचमा कडाइ गरियो भने उपयोगी नतिजा निस्कन सक्छ । विषादि, खास औषधिहरु र आग्नेयास्त्रहरु (Firearms) सम्मको हालको सहज पहुँचलाई नियन्त्रण गरियो भने पनि आत्महत्याको दरमा उल्लेख्य कमी आउन सक्दछ ।
- स्वास्थ्य स्याहार सेवाहरुमा आत्महत्याको रोकथामलाई एक अविभाज्य घटकको रूपमा समावेश गर्नुपर्दछ । मानसिक अस्वस्थता र अत्यधिक मदिरापानले संसारभरि नै आत्महत्याको प्रकोपलाई बढाइरहेको छ । यी संकेतहरुलाई शुरुमै

पत्ता लगाएर समयमै निदान गर्न सकेमा आत्महत्यालाई नियन्त्रणमा राख्न सकिन्छ ।

- आत्महत्याको रोकथाममा समुदायहरूले उपयोगी भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् ।
उनीहरूले आत्महत्या संभाव्य व्यक्तिहरूलाई सामाजिक समर्थन दिएर एवं तिनको पुनर्स्थापना, स्याहार, आश्रितहरूको जीविकामा सघाएर यस दिशामा योगदान गर्न सक्दछन् ।

२.४ प्रतिवादी नखुलेका मुद्दामा अन्तिम निर्णय निकास भएका मुद्दाहरूको अवस्था र स्थितिको बारेमा अध्ययन प्रतिवेदन, २०७१

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति २०७१/०४/१६ को निर्णयानुसार प्रतिवादी नखुलेका मुद्दामा अन्तिम निर्णय निकास भएका मुद्दाहरूको विगतका तीन आर्थिक वर्षको अवस्था र स्थितिको बारेमा अध्ययन गर्न नायब महान्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्र सुवेदीज्यूको संयोजकत्वमा एक ७ सदस्यीय कार्यदलको गठन भएको थियो । उक्त कार्यदलले सबै पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट आर्थिक वर्ष (आ.व. २०६७/६८, २०६८/६९ र २०६९/७०) का मुद्दाहरूको सम्बन्धमा मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय निकासका लागि प्राप्त भएका मुद्दाहरूको संख्या, मुद्दाको प्रकृति, क्षेत्रगत, उमेर, समुदाय लिंगको विश्लेषण, घटनामा प्रयोग भएको साधन र अपराधको तौरतरिका, घटनाको कारण, यस्ता अपराधमा अनुसन्धानको प्रकृया र विधि, यसमा खड्किएका अभाव, मुद्दा नचलेका आधार र कारण, घटनाका कारण समाजमा परेको प्रभाव, घटनाको न्यूनीकरणका लागि समाज र राज्यको तर्फबाट हुनसक्ने कार्यहरू र सुधारका लागि चाल्नुपर्ने नीतिगत, कानुनी र अन्य उपायहरूको बारेमा अध्ययन, विश्लेषण गरेको थियो । उक्त कार्यदलले प्रश्नावली निर्माण गरी पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालयहरूबाट प्रश्नावलीको उत्तरको रूपमा प्राप्त तथ्यांकको आधारमा गरेको अध्ययन, अनुसन्धानबाट प्राप्त मुख्य सूचना, निष्कर्षहरूमध्ये आत्महत्या सम्बन्धी निष्कर्षलाई निम्नानुसार व्यक्त गरिएको छ :

(क) प्रतिवादी नभएका आत्महत्या प्रकृतिका मुद्दाहरूको संख्या

पु.स.व.का.	ईलाम	धनकुटा	बिराटनगर	राजबिराज	जनकपुर	पाटन	हेटौडा	बुटवल	पोखरा	बागलुङ	सुर्खेत	तस्लिपुर	नेपालगञ्ज	जुम्ला	दिपायल	महेन्द्रनगर	जम्मा
आ.व. २०६७/६८	२७०	७३	१६३	२७७	२९२	३८०	२८२	५१८	१४४	५२	९३	३५२	१९३	६	२३१	१५२	३४७८
आ.व. २०६८/६९	३२६	८०	१९७	२८४	२७४	५०५	२०६	५८५	१७९	२०	६१	४३४	२३७	५	२४५	१५३	३७९१
आ.व. २०६९/७०	३९०	६३	१६८	३२१	२५३	५७२	२६३	६५१	२१९	८६	१०५	४९०	३५३	१०	२३७	१६४	४३४५
जम्मा	९८६	२१६	५२८	८८२	८१९	१४५७	७५१	१७५४	५४२	१५८	२५९	१२७६	७८३	२१	७१३	४६९	११६१४
औषत	३२९	९९	१७६	२९४	२७३	४८६	२५०	५८५	१८१	५३	८६	४२५	२६१	७	२३८	१५६	३८७१

उपरोक्त तालिकाको अध्ययन गर्दा आत्महत्याका वारदात सबैभन्दा बढी पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय बुटवलको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत (अर्थात लुम्बिनी अञ्चल) मा १७५४ र सबैभन्दा कम पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय जुम्लाको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत (अर्थात कर्णाली अञ्चल) मा २१ रहेको देखिन्छ। उल्लेखित ३ आर्थिक वर्षहरूमा कुल ११६१४ जनाले आत्महत्याबाट ज्यान गुमाएकोमा सोको औसत प्रति वर्ष ३८७१ हुन आउँछ।

(ख) प्रतिवादी नभएका आत्महत्या प्रकृतिका मुद्दाहरूमा घटनाको कारण

पुनरावेदन	ईलाम	धनकुटा	विराटनगर	राजविराज	जनकपुर	हेटौडा	पाटन	पोखरा	बागलुङ	बुटवल	तुल्सीपुर	नेपालगञ्ज	सुर्खेत	जुम्ला	दिपायल	महेन्द्रनगर	जम्मा
पारिवारिक कलह/विखण्डन	१३१		१२८	१५९		१३७	७९	२१	३	१५२		५५	६६		१५८	८९	११७८
दुर्व्यसन	९	९	६३	२३		२४	३०	२	१	१८५		२५	१५		३४	१७	४३७
सामाजिक तिरस्कार			५१	६१		२४	३१	१	१	२		१०			६०	९	२५०
दीर्घ एवं कडा रोग	९७	१२	३६	३९		६६	३६	५७	२७	२११		५८	९२		१००	४२	८७३
गरिवी/आर्थिक कारण	३७२	१३	१४२	१०५		९१		१०	१	१७३		८१	९५		१११	१०	१२०४
मादक पदार्थ सेवन	६८	१८	८२	६७		८९	१२१	१३८	३४	३५०		१३५	२७		८२	१०८	१३१९
वेरोजगारी	२७		३८	४०		९		१		८६			८		२८	२९	२६६
उन्माद/लहड		७	१४	६		६		९३	२०	४४					१२	६	२०८
दवाव वा करकाप		६	९	१		१७									२७	८	६८
प्रेममा असफल	५५		२८	५		२४	१३	५४		७८					४४	२१	३२२
नक्कल गरेर		१५		०									०		११		२६
मानसिक असन्तुलन	९२	१९	१२६	११५		३५		७२	४४	२७७		९६	४८		८७	६८	१०७९
दैवीप्रकोप	६८		१७	२७		३४	३८	३२	१५	१००		१३९	२३		२५	५९	५७७
भेदभाव				१४		७	११५	१							३७		१७४
चलचित्र, टेलिभिजन र इन्टरनेटको प्रभाव		३	०	०											२३		२६
यौनजन्यकारण			५१	०		११		१		१७			०		३४	१७	१३१
असफलता र चाहना पूर्तिनभएको	१४	२	३३	३३		११	९	५	४	६३			२७		४४	४५	२९०
अन्य	५३	३१		५				३६३	१३३	२५७		२१५	१८		४०	१८५	१३००
	९८६	१३५	८१८	७००	०	५८५	४७२	८५१	२८३	१९९५	०	८१४	४१९	०	९५७	७१३	९७२८

उपरोक्त तालिकाको अध्ययन गर्दा आत्महत्याका कुल १८ वटा विभिन्न संभाव्य कारणहरूमध्ये सबैभन्दा बढी मादक पदार्थको सेवनका कारण १३१९ जनाले र सबैभन्दा कम देखासिकी र चलचित्र, टिभी एवं इन्टरनेटको प्रभावका कारण (२६-२६) रहेको देखिन्छ ।

(ग) आत्महत्या प्रकृतिका घटनाहरूको निवारण र न्यूनीकरणका निम्ति प्रस्तुत सुभावहरू

- आत्महत्या निवारणका लागि राष्ट्रिय रणनीति तर्जुमा गर्ने ।
- आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन गर्ने कार्यलाई अपराधीकरण गर्नुपर्ने ।
- तनावग्रस्त व्यक्तिहरूको पहिचान गरी मनोसामाजिक परामर्श दिने ।
- मानसिक असन्तुलन भएका व्यक्तिलाई निशुल्क स्वास्थ्योपचारको व्यवस्था गर्ने ।
- असमर्थ नागरिकहरूका लागि कडा रोग लागेमा सरकारी अस्पतालहरूमा निशुल्क उपचार सुविधा उपलब्ध गराउने ।
- आत्महत्या गर्न प्रयोग हुने साधनको पहुँच घटाउने । चिकित्सकको सिफारिस बिना जथाभावी औषधि, विषादि बेच्ने कार्यलाई नियन्त्रण एवं नियमन गर्नुपर्ने ।
- नैतिक शिक्षा, सकारात्मक सोच, आर्ट अफ लिभिङ्ग, आध्यात्मिक शान्ति जस्ता विषयहरू विद्यालयको पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने र समूदायमा यस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- गरिबी न्यूनीकरण र रोजगारी प्रवर्द्धनका लागि विशेष एवं लक्षित कार्यक्रम र योजना सञ्चालन गर्ने ।
- जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने ।
- सामाजिक एकता, सद्भाव र धार्मिक सहिष्णुताको प्रवर्द्धन गर्ने ।
- पारिवारिक विवाद हल गर्न सामुदायिक मध्यस्थता र मेलमिलाप पद्धतिको विकास गर्ने ।
- स्थानीय नागरिक समाज र गैरसरकारी संस्थालाई मानसिक स्वास्थ्य उपचार र तनाव व्यवस्थापनमा परिचालन गर्ने ।
- आत्महत्याको कारण, असर, दर, संख्या र प्रभावक्षेत्रबारे राष्ट्रिय रुपमै सर्वेक्षण गर्ने ।
- मादक पदार्थको नियमन र लागू पदार्थको नियन्त्रण गर्ने ।
- व्यावसायिक जीवनशैलीलाई बढावा दिने ।
- दाइजो प्रथा लगायत सामाजिक विकृतिको नियन्त्रण गर्नुपर्ने ।
- सामाजिक विभेद र असमानता हटाउने ।
- जोखिमयुक्त वर्गको पहिचान, नियमित निगरानी र सामान्यीकरण गर्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने संयन्त्रको निर्माण ।
- आत्महत्याका घटनाको अनुसन्धान तहकिकात गर्दा कारण पत्ता लगाउने परिपाटीको विकास गर्ने र यस विषयमा आवश्यक मार्गदर्शन गर्न सरकारी वकील क्रियाशील हुनु पर्ने ।
- आत्महत्या भएको घरपरिवारका सदस्यहरूलाई आवश्यक कानूनी, सामाजिक र प्रशासनिक सहयोग गर्ने ।

परिच्छेद-३

आत्महत्याको सैद्धान्तिक पक्ष र बाध्यात्मक आत्महत्यालाई कसूर घोषणा गर्नुपर्ने आवश्यकता

३.१ आत्महत्याको अर्थ र परिभाषा

सन् १६४२ मा Sir Thomas Browne ले आफ्नो Religio Medici नामक कृतिमा "Suicide" शब्दको प्रयोग गरेका हुन् । "SUI" (of oneself) and "CAEDES" (Murder) बाट "Suicide" शब्द आएको हो ।^९ अंग्रेजी शब्द Suicide ल्याटिन *Suicidium, sui caedere* बाट आएको हो जसको अर्थ "to kill oneself" अर्थात आफैलाई मारु भन्ने हुन्छ ।^{१०} आत्महत्या गर्नुको कारणबारे विभिन्न अनुसन्धानकर्ता र विज्ञहरूबाट यसको निरन्तर अनुसन्धान भइरहेको भए तापनि विभिन्न दृष्टिकोणबाट (जस्तै: चिकित्सक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, प्रशासनिक, कानूनी, भावनात्मक, धार्मिक उद्देश्यबाट) यसको आलोचना भैरहेको छ ।

सन् १७६३ मा पहिलोपटक Merian ले आत्महत्या गर्नुको पछाडिको कारणको बारेमा वैज्ञानिक अध्ययन गर्न खोजे । उनको अनुसार आत्महत्या गर्नु कुनै पाप वा अपराध होइन, यो त मानिसमा हुने एक प्रकारको मानसिक रोग हो । सन् १८२२ मा Jean Jacques Rousseau को मृत्युपश्चात उनको मृत्युको परिस्थिति बारेमा चित्रणसहित वर्णन गरिएको थियो । Flarlet ले पहिलोपटक आत्महत्यासम्बन्धी गहिरो अध्ययन गरेका थिए । प्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक Dr. R. Gaupp का अनुसार आत्महत्या गर्ने मानिसहरूमा शुरुदेखिनै छुट्टै प्रकारको स्वभाव र व्यक्तित्व हुन्छ । विगत ५० औं वर्षदेखि यस सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान भइरहेको छ । आत्महत्या गर्नुका कारणमा मानिसको मस्तिष्कको साथसाथै बाह्य तत्वहरूको परिणाम पनि जिम्मेवार रहेका हुन्छन् ।^{११}

आत्महत्या आफ्नै विचारबाट आफ्नो जीवन आफै समाप्त पार्ने कार्य हो । आत्महत्या मनसायपूर्वक आफ्नो जीवनलाई अन्त्य गर्ने कार्य हो, जुन प्राकृतिक मृत्युभन्दा फरक हुन्छ । जहाँ आफ्नो जीवनलाई समाप्त पार्ने मनसाय हुँदैन, त्यो आत्महत्या नभएर भवितव्य हुन जान्छ ।^{१०}

World Health Organization (WHO) का अनुसार आत्महत्याले मनसायपूर्वक वा स्वेच्छिक रूपमा आफ्नो जीवनलाई समाप्त पार्ने कार्यलाई इङ्गित गर्दछ ।^{११} त्यसैगरी, प्रसिद्ध समाजशास्त्री **Emile Durkheim** का अनुसार *the term "suicide" is applied to all cases of death resulting directly or indirectly from a positive or negative act of the victim himself, which he knows will produce this result.*^{१२}

^९www.wikipedia.org, visited date 25 January 2015

^{१०}Ibid

^{११}Ibid

^{१२}Suicide is the act of intentionally taking one's life and is distinguished from natural death. Where there is no intention to end one's life, there is no suicide. Where there is no intention to end one's life, there is no suicide. -Committee on Medical Ethics, Episcopal diocese of Washington, D.C. Assisted Suicide and Euthanasia: Christian Moral Perspectives-The Washington Report, Harrisburg, PA: Morehouse Publishing, 1997, p.11.

^{१३}Suicide is an intentional or voluntary determination to end one's life.

^{१४}Emile Durkheim: Suicide, An Introduction to Four Major Works, Beverly Hills, CA: Publications, Inc, 1986, p. 82

Black's Law Dictionary का अनुसार *Suicide is the act of taking one's own life. Also, termed self-killing; self-destruction, self-slaughter, self murder; death by one's own hand.*¹³

World Health Organization (WHO) ले आत्महत्या सम्बन्धी विभिन्न शब्दहरूको विभिन्न अर्थ सुझाएको छ। जस्तै :

- **आत्महत्या** : आत्महत्या मनसायपूर्वक आफैलाई मार्ने योजनाबद्ध कार्य हो। व्यक्तिले यस्तो कार्य कुनै गम्भीर परिणामको साथसाथै वा पूर्ण जानकारी वा आशा बिना गरेको हुन सक्दछ।¹⁴
- **आत्महत्याको उद्योग/प्रयास** : यसमा व्यक्तिले आफ्नो जीवनलाई मनसायपूर्व स्वइच्छाले धम्कीपूर्वक समाप्त पार्ने कार्यको प्रयास गर्दछ।¹⁵
- **आत्महत्याको लक्षण** : स्वतःस्फुर्त धम्कीपूर्ण व्यवहार देखाउनु जुन हानीकारक हुन पनि सक्छ वा नहुन पनि सक्दछ।¹⁶
- **आत्महत्यासम्बन्धी विचार**: मस्तिष्कको आदेश, विचार वा आफ्नो जीवनको अन्त्य गर्ने प्रक्रियाको थालनी हो।¹⁷
- **आत्महत्याको जोखिम** : आफ्नो जीवन अन्त्य गर्ने प्रवृत्तिमा यसको विशेषता, यसको उपस्थिति र अनुपस्थितिमा भर पर्दछ।¹⁸
- **आत्महत्या सहमति** : संगसंगै मर्नका लागि २ वा २ भन्दा बढी मानिसहरूद्वारा संभौता गरी आत्महत्या गर्ने कार्यलाई जनाउँदछ।¹⁹
- **आत्महत्या समूह** : साधारणतया साभ्ना उद्देश्य प्राप्तिका लागि मानिस जसले समुह जम्मा गरी संगसंगै आत्महत्या गर्ने प्रतिबद्धतालाई जनाउँदछ।²⁰
- **आत्महत्या रोकथाम**: आत्महत्या रोकथामका लागि व्यक्ति, परिवार वा समाजभित्रैबाट कार्यहरूको तयारी गर्नुपर्दछ।²¹

आत्महत्याको किसिम

प्रसिद्ध समाजशास्त्री Emile Durkheim का अनुसार आत्महत्याको प्रकार देहाय बमोजिम रहेको छः²²

¹³Black's Law Dictionary, Ninth Edition, Bryan A.Garner, Editor in Chief, West A Thomson Reuters Business, p. 1571.

¹⁴*Suicide*: a planned act of killing oneself intentionally. The act can be performed by the person with or without the full knowledge or expectation of any fatal outcome.

¹⁵*Suicidal attempt*: A medical intervention is required in this case, after the person whom intended to end his or her life committed a life-threatening act with a conscious intent.

¹⁶*Suicidal gesture*: A series of self-threatening behaviour on display, which may be detrimental or non- detrimental.

¹⁷*Suicidal idea*: The power of mind to thought or set up the process to end one's own life.

¹⁸*Suicidal risk*: The tendency of ending one's life depends on this characteristic, depending on its presence or absence.

¹⁹*Suicidal pact*: Two or more people in agreement to die concurrently by committing the act of suicide.

²⁰*Suicidal cluster*: People who gather in groups to commit suicide together, usually for a common objective.

²¹*Suicidal counters*: To prevent suicide, this set of factors operates within the individual, family or society.

- **अहमरूपी आत्महत्या (Egoistic suicide) :** केही जाति वा भिन्न रहेको व्यक्तिहरूले विशेष खालको सामाजिक समुहलाई सानो सामाजिक एकतामा योग्य हुन स्वीकार गर्ने विचार गर्दैनन् । यस्ता व्यक्तिले उनीहरूप्रति थोरै सामाजिक सद्भाव वा निगरानी राखेका हुन्छन् । यसकारण आत्महत्या गर्ने प्रवृत्तिमा वृद्धि हुन जान्छ । उदाहरणको लागि विद्यालयका विद्यार्थीहरू विशेष गरी केटीहरू जसले उक्त समुहमा साथी बनाउने चाहना राखेका हुन्छन्, तर उक्त समुहले उक्त केटीहरूलाई आफ्नो समुहमा राख्न अस्वीकार गर्ने, आलोचना गर्ने, हाँस्ने, जिस्क्याउने इत्यादि गर्दछन् ।
- **परोपकारी आत्महत्या (Altruistic suicide) :** यो आत्महत्या अहमरूपी आत्महत्याको विपरीत हुन्छ । यस्तो खालको आत्महत्याको परिणाम बढीभन्दा बढी एकता हुनु हो । समूहको सदस्यप्रति स्वतःस्फुर्त रूपमा महत्व दिएका हुन्छन् र समूहको सदस्यप्रति एकतारूपी भावना हुन्छ । यसले गर्दा व्यक्तिगत भावना हराउँदछ र समूहको इच्छालाई सधैं महत्व दिई परोपकारी भावना जागृत हुन्छ । उदाहरणको लागि विद्यालयमा समुहगत रूपमा विभिन्न परोपकारी कार्यहरू यस अन्तर्गत गर्दछन् ।
- **Anomic suicide (of moral regulation) :** यसमा व्यक्ति आवश्यकता पूरा गर्न असमर्थ हुन्छ, जसको फलस्वरूप आवश्यकता र उद्देश्यमा असन्तुलन कायम हुन्छ । यसका स्वरूपहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :
  - (i) **Acute economic anomie:** पूँजीवादी समाजमा परम्परागत संस्थाहरू जस्तै धर्म र सरकार असफल हुन्छन् । नैतिक आदेशहरू मानव जीवनमा लागू हुन्छन् । उदाहरणको लागि व्यक्तिले आफ्नो जीवनको भविष्य आफैले निर्धारण गर्दछन् ।
  - (ii) **Chronic economic anomie:** क्रान्ति वा शहरीकरण पश्चात सामाजिक नियमहरू विस्तारै लोप हुँदै जान्छन् । यसको परिणामस्वरूप परम्परागत सामाजिक नियमहरू ह्रास हुँदै जान्छन् । व्यक्तिले खुशी हुन धन र सम्पत्ति प्रशस्त कमाउन सक्दैन । त्यसैले गरिबको दाँजोमा धनीले आत्महत्या गर्ने संख्यामा वृद्धि भएको थियो । उदाहरणको लागि धनी विद्यार्थीको लागू औषधमा सजिलै पहुँच हुन्छ किनभने उसले यसलाई सजिलै किन्न सक्दछ । लामो समयको प्रयोग पछि लागू औषधकै प्रभावमा उसले आत्महत्या गर्न पुग्दछ । किन ग्रामीण विद्यालयमा भन्दा शहरी विद्यालयमा बढी आत्महत्याको जोखिम हुन्छ ? यो प्रश्नको उत्तर यही व्याख्यामा रहेको छ ।
  - iii. **Acute domestic anomie** व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा कहिल्यै नसोचेको परिवर्तनलाई स्वीकार गर्न नसक्दा पनि आत्महत्या गर्न पुग्दछ । उदाहरणको लागि विद्यार्थीले आफ्नो परिवारको सदस्य गुमाउँदा त्यसलाई सहन नसकी आत्महत्या गर्न पुग्दछन् ।
  - iv. **Chronic domestic anomie :** प्रत्येक जेण्डरका लागि विवाहमा विभिन्न नियम र आवश्यकता देखिन्छन् । नियमको अभाव र लक्ष्य एवं आकांक्षा पूरा गर्न नसकेर

विवाहित पुरुषको दाँजोमा अविवाहितले बढी आत्महत्या गर्ने गर्दछन् । अर्कोतिर अविवाहितमा आत्महत्याको दरमा कम जोखिम हुन्छ किनभने विवाहबिना घरमुलीको जिम्मेवारीवहन गर्नुपर्दैन ।

- **भाग्यवादी आत्महत्या (Fatalistic suicide) :** यसप्रकारको आत्महत्यालाई कम महत्व दिइन्छ किनभने विश्वमा यसप्रकारका वास्तविक घटना ज्यादै कम हुने गर्दछन् । मानिसले बन्धनकारी नियममा बाधनुपर्ने र बिना इनाम काम गरी बाँच्नुपर्ने अवस्थाका मानिसले (जस्तै: बधुँवा मजदुर वा बच्चा नभएको महिलाले) यस्तो आत्महत्या गर्ने सोच राख्दछन् । यिनीहरूको भविष्य अरुले निर्धारण गर्दछन् । मानव बेचबिखन वा यौन व्यवसायजस्ता मुद्दामा पनि यस्तो हुन सक्दछ । साथै, उनीहरूमा शिक्षाको अभावको कारणले गर्दा आत्महत्या हुने गर्दछ ।

३.२ आत्महत्या गर्नुको कारण र प्रवृत्ति

करिब ९०% मानिसहरू मानसिक रोगका कारण आत्महत्या गर्ने गरेको पाइन्छ । प्रायः गरी मानसिक रोगमा डिप्रेसन मूल रूपमा रहेको छ । घरेलु हिंसाका पीडितहरूमा बढी आत्महत्या गर्ने प्रवृत्ति बढी जोखिममा रहने गरेको छ । बाल दुर्व्यवहार, बालबालिकाको परित्यागका कारण पनि आत्महत्या हुने गरेको छ । हिरासत र कारागारमा रहेका

सुर्खेत : बिहान र बेलुकीको छाक टार्ने मुस्किल भएपछि सुर्खेतमा एक बाढीपीडितले आत्महत्या गरेका छन्। गिरीघाटमा रहेको विस्थापित शिविरमा बस्दै आएका हरिहरपुर-५, सिस्नेरीका २२ वर्षीय जीवन गन्दमाले झुन्डिएर आत्महत्या गरेका हुन्।
Source: <http://annapurnapost.com/News.aspx/story/7505#sthash.0t6iy7s.K2vZesi6.dpuf>, visited date 2071.11.5

प्युठानको पूर्वी तुषारा गाविसमा एउटै पासोमा भुण्डिएको दिदी बहिनीको शव भेटियो: रूखमा एउटै नाम्लोको पासोमा भुण्डिएको अवस्थामा तुषारा गाविस ६ की १७ वर्षीया सूचना एमसी र १६ वर्षीया सुजाता एमसीको शव भेटिएको जिल्ला प्रहरी कार्यालय प्युठानले जानकारी दिएको छ । विहीवार बेलुकाबाट हराएका उनीहरूलाई घर नजिकैको एक रूखमा भुण्डिएको अवस्थामा गाउँलेले फेला पारेको थिए । प्रहरीले प्रारम्भिक अनुसन्धानका क्रममा सूचना कक्षा ९ मा दुई पटक फेल भएको र सुजाता कक्षा ८ मा एक पटक फेल भएको थिइन ।

http://nayakhabardaily.blogspot.com/2015/02/blog-post_579.html, 2071.11.8

व्यक्तिहरूबाट पनि आत्महत्या गर्ने गरेको पाइन्छ ।^{२३} परिक्षामा असफल हुने, गरिबीका कारण पनि आत्महत्या हुने गरेको पाइएको छ । आत्महत्या गर्दा भुण्डिएर, विष सेवन, पानीमा डुबेर, बन्दुक गोली हानी, आगो लगाई जलेर, धारिलो वा जोखिमी हतियारबाट आत्महत्या गर्ने गरेको पाइन्छ ।

३.३ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने तत्वहरू

सामान्यतः आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कारणहरूमा निम्न तत्वहरूको विद्यमानता पाइन्छ:

^{२३} www.sucide.org/sucide-causes, visited date 15 Feb, 2015

(क) स्वास्थ्यसम्बन्धी तत्वहरू : मानसिक अस्वस्थताका कारण जस्तै: डिप्रेसन, डरचिन्ता, जीवनदेखी निराशा वा विभिन्न मानसिक रोगको दुखाईका कारण, गम्भीर दुर्घटना, गम्भीर बिरामी ।

आशंकित बलात्कारपछि आत्महत्या : बलात्कारमा परेको ३ दिनपछि चितवन, दारेचोककी २४ वर्षीया युवतीले आइतबार विहान आत्महत्या गरेकी छन् । विहीवार जबर्जस्ती करणीमा परेपछि तनावग्रस्त उनले घरमा पासो लगाएर आत्महत्या गरेको परिवारले दावी गरेको छ । पोखरा घुम्न गएको उनलाई फकाएर गोर्खा हर्नी-५ का २९ वर्षीय महादेव कटवालले जबर्जस्ती गरेको आरोप मुक्तका दाइले लगाएका छन् । फर्केर भाउजु र बहिनीलाई घटनाबारे जानकारी गराएकी थिइन् । भाउजु र बहिनीले कटवालसँग किन यस्तो गरेको भनेर सोझा उल्टै धम्क्याएको उनले बताए । “बहिनीको निगरानी राख्न थालेका थियौं”, उनले भने “एकै भएको मौकामा पासो लगाइछन् ।” सँगै बस्ने बालक खेल गएको बेला सलले आफ्नै कोठामा पासो लगाएकी थिइन् । उनी सिलाई कटाई सिक्दै आएकी थिइन् । ४ दिदी बहिनी र ३ दाजुभाईमध्येकी उनी साइली हुन् । आरोपित पोखरामा - याफिटङ्ग गाइडको काम गर्दै आएका थिए । मृतकको शवपरीक्षणका लागि जिल्ला अस्पतालमा राखिएको छ । आरोपितलाई पोखरामा प्रहरीले पक्राउ गरेको डिएसपी राजन अधिकारीले बताए । मृतकका परिवारले शवपरीक्षण गराउन माग गर्दै जिल्ला प्रहरीमा निवेदन दिएको उनले बताए । “बलात्कारपछि स्वास्थ्य परीक्षण हुन्छ ।” उनले भने “त्यसको आधारमा बयान हुन्छ । तर यो घटनामा त्यस्तो केही भएको देखिदैन ।” बलात्कार भएको कुनै आधार नदेखिएको उनले बताए । (कान्तिपुर दैनिक, २०७१ चैत्र १६ गते, सोमवार)

(ख) वातावरणीय तत्वहरू

- अर्को व्यक्तिको सम्पर्क वा प्रभावबाट वा भौगोलिक वा अन्य कारणबाट प्रेरित भएर गरिने आत्महत्या,
- मदिरा वा लागूऔषधको दुर्यसनीबाट प्रभावित व्यक्ति,
- मानसिक दबाव जस्तै दुर्यवहार, जिस्काई, हैरानी, पारीवारिक सम्बन्धमा समस्या र बेरोजगारी
- मानसिक दबाव दिने खालका जीवनमा पर्ने घटना (जस्तै मृत्यु, सम्बन्ध विच्छेद, प्रेममा असफल, जागिरबाट निष्कासन, गरिबी, धनसम्पत्तिको नोक्सान, परिक्षामा असफल, कुनै जोखिमयुक्त समस्याबाट मुक्त पाउन, जुवाका कारण, शारीरिक वा मानसिक दुर्यवहार, बलत्कार, घरेलु हिंसा, यौन हिंसा, दाईजो, बहुविवाह, अन्तरजातीय विवाह, गम्भीर कानूनी समस्या जस्तै फौजदारी अभियोजन, ईत्यादि) ।

(ग) ऐतिहासिक तत्व

पारीवारिक पृष्ठभूमि, पटक-पटक आत्महत्या गर्ने उद्योग वा प्रयास, परिवारका सदस्यबाट आत्महत्या गर्ने प्रयत्न ।

३.४ आत्महत्याबाट समाजमा पर्ने असर

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले तयार गरेको “प्रतिवादी नखुलेको मुद्दामा अन्तिम निर्णय निकासी भएका मुद्दाहरूको अवस्था र स्थिति” विषयक अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार आत्महत्याबाट समाजमा देहाय बमोजिम प्रभाव र असर परेको देखाएको छ ।

अरुणा सहबागको निधन र ईच्छामृत्युको बहस

आजभन्दा ४२ वर्षपहिले सन् १९७३ मा बलात्कारबाट पीडित भारतीय महिला अरुणा सहबाग ४० वर्षभन्दा बढी समयसम्म कोमामा रहेर यही मई १८, २०१५ मा ६७ वर्षको उमेरमा मृत्युवरण गरिन् । उनलाई विगत ४ दशकदेखि मुम्बईको किङ्ग एडवर्ड मेमोरियल अस्पतालमा लगभग निष्प्राण अवस्थामा भेन्टिलेटरमा राखिएको थियो । पिकी विरानी नामक महिलाले उनको शान्तिपूर्वक मर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न ईच्छामृत्यु विडियोस् भनी भारतीय सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिएकोमा अदालतले इन्कार गरेको थियो । उनको दुखद निधनले बलात्कार विरुद्धको जनमत बढाउनुको साथै भारतमा ईच्छामृत्यु दिन पाइने वा नपाइने भन्ने विषयमा नयाँ बहस सिर्जना गरेको छ । उनको बलात्कार आरोपी वाल्मीकीलाई अदालतले ७ वर्षको कैद सुनाएको थियो । बलात्कारको क्रममा अभियुक्तले उनको घाँटी सिक्रीले बाँधेपछि मतिष्कमा रक्तसंचार नभएपछि उनी त्यतिबेला देखि नै कोमामा पुगेकी थिइन् । (<https://factly.in/aruna-shanbaug-euthanasia-case-woman-who-triggered-debate-on-euthanasia-in-india/>)

- परिवारका सदस्यलाई समाजमा हेयको दृष्टिले हेरिने,
- परिवारहरू अभिभावकविहीन हुने,
- श्रमशक्तिको अभाव हुने,
- अर्थोपार्जनको माध्यम हराउने,
- आत्महत्यामा कोही पनि प्रतिवादी नहुने हुँदा प्रभावित परिवारले क्षतिपूर्ति नपाउने,
- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने र उक्साउने व्यक्तिहरूको पहिचान गरी दण्डित नगरिएमा समाजमा अव्यवस्था हुने,
- पारीवारिक विचलन, आर्थिक दुरावस्था, सामाजिक विशृंखलता, युवा र बालमनोविज्ञानमा नकारात्मक असर पर्ने,
- राज्यको उपेक्षाका कारण समाजमा आत्महत्याका घटनाहरू बृद्धिपथमा रहेको,
- बालबालिकाको शिक्षा खल्वलिने, नकारात्मक मनोवैज्ञानिक असर पर्ने,
- आत्महत्या गर्ने प्रवृत्ति बढ्नु, आत्मबलमा ह्रास आउनु, समग्रमा समाजमा नकारात्मक असर पर्नु ।

३.५ बाध्यकारी आत्महत्यालाई कसूर घोषणा गर्नुपर्नाको आधार, औचित्य र आवश्यकता

विश्व स्वास्थ्य संगठनको सन् २०१४ को प्रतिवेदनअनुसार सन् २०१२ मा नेपालमा ५ हजार ५ सय ७२ जनाले आत्महत्या गरेका छन् । त्यसमध्ये महिलाको संख्या २४ सय ६८ र पुरुषको संख्या ३१ सय ४ रहेको छ । आत्महत्याको दर ७० वर्ष भन्दा बढी उमेरका मानिसमा धेरै छ । सो उमेर समूहका प्रति लाख जनामा आत्महत्या दर ८२.२ रहेको छ । सबैभन्दाकम ५ देखि १४ वर्ष उमेर समूहमा प्रतिलाखमा दुई जना रहेकोछ । नेपालमा सन् २००० देखि २०१२ सम्मको अवधिमा उमेर मान आत्महत्याको दर भने घटेको पाइएको छ । सन् २००० मा प्रतिलाख ३३.५ रहेको दर सन् २०१२ मा २४.९ मा झरेको छ ।

त्यसैगरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले तयार गरेको “प्रतिवादी नखुलेको मुद्दामा अन्तिम निर्णय निकास भएका मुद्दाहरूको अवस्था र स्थिति” विषयक अध्ययन प्रतिवेदन, २०७१ अनुसार १६ वटा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयमा प्रतिवादी नभएका आत्महत्या प्रकृतिका मुद्दाहरूको संख्या आर्थिक वर्ष २०६६/६८ मा ३४७८, २०६८/६९ मा ३७९१, २०६९/७० मा ४३४५ गरी जम्मा संख्या ११६१४ रहेको र औषतमा ३८७१ रहेको छ । यस अध्ययन टोलीले गरेको स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यांक अनुसार समेत प्रतिवादी नखुलेको मुद्दामध्ये आत्महत्या गर्नेको संख्या ९२% रहेको छ । महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनहरू अनुसार देहायको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको १६ वटा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट प्राप्त विषयगत विवरण तामेलीमा राख्ने गरी निकास गरिएको मिशिलको संख्या यस प्रकार रहेको छ :

आर्थिक वर्ष	विष खाएर	आगलागी	भुण्डिएर	हतियार बाट	करेन्ट लागेर	भिरपहिरो बाट लडेर	डुबेर	हाम फालेर	अन्य	जम्मा
२०७०/०७१	१२६७	१३२	२१३३	२२	१७०	१८२	५१५	११०	१५८३	६११४
२०६९/०७०	१४३९	८३	२०५५	७	२७०	२३२	६७१	२७	१२९५	६०७९
२०६८/०६९	१३८२	११४	१८०३	१७	१२७	२२०	६३५	१३७	१०४५	५४८०
२०६७/०६८	१२४९	११४	१६५८	६४	१३८	२२३	४४४	१००	१०२५	५०१५
२०६६/०६७	१०९०	९७	१५३१	६८	११९	१७४	४३७	६६	९४१	४५२३
२०६५/०६६	७९४	८८	१३७१	३५	१०३	१०४	२३१	६६	९४६	३७३८
२०६४/०६५	६२२	१४८	८८१	७६	८७	१२५	३२९	७८	७६०	३१०६
२०६३/०६४	८७९	५८	१२१७	५७	९६	७५	१९५	१७	८९५	३४८९

(श्रोत: महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन, २०६३/०६४ देखि २०७०/०७१)

उल्लेखित तालिका बमोजिम पनि प्रत्येक आर्थिक वर्षहरूमा क्रमशः आत्महत्या गर्नेको संख्यासँगै मिसिल संख्या समेत बढ्दै गएको देखिन्छ ।

आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई घोषणा गरेका मुलुकहरूको कानूनी व्यवस्था हेर्दा संयुक्त अधिराज्यमा आत्महत्या गर्न वा सोको उद्योगमा सघाउने, दुरुत्साहन गर्ने, सल्लाह दिने व्यक्तिलाई बढीमा १४ वर्षसम्म कैद सजाय हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । इटलीमा आत्महत्या गर्न कसैलाई सघाएमा वा दुरुत्साहन गरेमा पीडितको ज्यान मरेको भए ५ देखि १२ वर्ष कैद र ज्यान मर्न नपाएको भए १ देखि ५ वर्ष कैद सजाय हुने र १४ वर्ष मुनिको नाबालकलाई आत्महत्या गर्न सघाएमा वा दुरुत्साहन गरेमा उक्त कार्यलाई कर्तव्य ज्यानकै रूपमा हेरिने उल्लेख छ ।^{२४} अष्ट्रेलियाको भिक्टोरिया बाहेक अन्य राज्यहरूमा आत्महत्या गर्न सघाउने, सल्लाह दिने वा दुरुत्साहन गर्नेलाई जरिवानाको सजाय तोकिएको छ ।^{२५} क्यानडामा आत्महत्या गर्न सल्लाह दिने, सघाउने वा दुरुत्साहन दिनेलाई परिणाम जेसुकै आएतापनि १४ वर्षसम्म कैद हुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । रूसी महासंघको अपराध संहिताको दफा ११० बमोजिम यदि कसैले धम्की, क्रूर व्यवहार वा सुनियोजित अपमानको माध्यमबाट कसैलाई आत्महत्या गर्न बाध्य पार्दछ भने त्यस्तो कारणीलाई ५ वर्षसम्म कैद सजाय गर्ने व्यवस्था रहेको छ । छिमेकी मुलुक भारतमा आत्महत्या दुरुत्साहन गर्ने व्यक्तिलाई बढीमा १० वर्ष कैद र जरिवाना हुने व्यवस्था गरेको छ ।^{२६}

नेपालको प्रस्तावित अपराध संहिता, २०७१ को दफा १८३ मा कसैले कसैलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिन वा दुरुत्साहन दिई त्यस्तो काम गर्नेसम्मको परिस्थिति खडा गरिदिन हुदैन र गरेमा कसुर गर्ने व्यक्तिलाई ५ वर्ष कैद र ५० हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसर्थ, आत्महत्या सम्बन्धी विषयमा अध्ययन गरी आत्महत्या गर्न बाध्य पार्नेलाई अपराध घोषणा गर्नुपर्नाको आधार, औचित्य र आवश्यकता रहेको पुष्टि हुन आउँछ ।

^{२४}इटलीको अपराध संहिताको दफा ५७९

^{२५}अष्ट्रेलियाको अपराध संहिता ऐन, १९९५ को सन् २००५ को संसोधन

^{२६}भारतको अपराध दण्डसंहिता दफा ३०६

परिच्छेद-४

आत्महत्या सम्बन्धमा कमन ल तथा सिभिल ल प्रणाली अपनाएका मुलुकहरुको कानूनी स्थिति

४.१ बाध्यात्मक आत्महत्याका बारेमा विभिन्न मुलुकका कानूनी व्यवस्था

मानव सभ्यताको उद्भव (Dawn) देखि नै समाजमा आत्महत्याको अस्तित्व कुनै न कुनै रूपमा रहिरहेको भेटिन्छ । आत्महत्यालाई राज्यका कानूनहरुले परापूर्वकालदेखि नै अनुदार रूपमा हेरिरहेकोमा हाल त्यसमा लचिलोपन आएको पाइन्छ । कानूनको प्रादुर्भावमा धर्म (Religion) को अहं भूमिका रहेको र हिन्दु, इस्लाम, इसाई सबै धर्मले आफ्नो वा अर्काको ज्यान मार्ने कार्यलाई पाप वा विचलनको रूपमा लिएको हुँदा तदनुरूप कानूनहरु बनेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

पहिले हाम्रो शरीर ईश्वरीय उपहार भएको हुँदा ईश्वरले मात्र आफूले जन्माएको प्राणीको ज्यान लिनसक्ने मानिएकोमा पछि ईश्वरको ठाउँमा राज्यलाई राखेर हेर्न थालियो र हाम्रो ज्यान राज्यको सम्पत्ति भएकोले यसले मात्र खर्चिन सक्ने (Expendable) मान्यताको विकास भयो । फलस्वरूप व्यक्तिले चाहेर पनि आफू जिउने वा नजिउने निर्णय गर्न नसक्ने अवस्थामा पुगेकोमा हाल खासगरी दोश्रो विश्वयुद्धपछि पश्चिमी मुलुकको कानूनहरुमा व्यक्तिको आफ्नो शरीरमाथि सम्बन्धित व्यक्तिको नै अग्राधिकार हुने र आफैँ उपर लिइएका निर्णयमा राज्यले हस्तक्षेप गर्नुनपर्ने सोच अपनाउन थालियो । तथापि, बाह्य दबावमा कसैले आत्महत्या गर्छ भने त्यस्तो दबाव दिने पक्षलाई समेत कानूनको दायरामा ल्याई निजलाई फौजदारी एवं देवानी दायित्व वहन गराउनुपर्छ भन्ने मान्यतामा समेत कतिपय मुलुकहरुमा विधिनिर्माण भएको देखिन्छ । तर स्वतन्त्र रूपमा आत्महत्या गर्न खोजेकोमा असफल हुने व्यक्ति उपर अभियोग लगाउने र दण्डनिर्धारण गर्ने कानूनहरु धेरै हदसम्म विस्थापित नै भइसकेको पाइन्छ ।

जुनसुकै देशमा पनि आत्महत्यालाई अवाञ्छित कार्य (Undesired Conduct) वा लज्जास्पद घटनाको रूपमा अझै हेर्ने गरिन्छ । प्राचीन एथेन्समा आत्महत्या गर्नसमेत राज्यबाट पूर्वस्वीकृति लिनुपर्थ्यो । यदि कसैले राज्यबाट अनुमति नलिई आत्महत्या गरेमा निजको शवको विधिपूर्वक अन्त्येष्टि (Decent Burial) हुने थिएन । उक्त शवलाई शहरभन्दा टाढा लगेर कुनै चिन्ह वा स्मारक बिना छुट्टै गाडिन्थ्यो । फ्रान्सेली राजा लुई १४ औं ले सन् १६७० मा जारी गरेको अध्यादेश अनुसार आत्महत्या गरी मरेको व्यक्तिको शवलाई घोटो पारी शहरका गल्लीहरुमा घिसारेर फोहोरको थुप्रोमा फालिन्थ्यो वा कतै भुण्ड्याइन्थ्यो । साथै, निजका सबै सम्पत्ति राष्ट्रियकरण गरिन्थ्यो । प्राचीन रोम र मध्ययुगीन जापानमा तानाशाही शासन व्यवस्थाको विरुद्धमा व्यक्तिको स्वतस्फुर्त विद्रोहको रूपमा समेत आत्महत्यालाई अर्थ्याइन्थ्यो । विश्वका केही भागहरुमा हालसम्म पनि आत्महत्यालाई अपराधीकरण गरी दण्डको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । तथापि, यो प्रवृत्ति ह्रासोन्मुख रहेको छ । यस सन्दर्भमा कमन ल र सिभिल ल प्रणाली अपनाएका केही प्रमुख मुलुकहरुमा रहेका आत्महत्या सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरुलाई यस परिच्छेदमा संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.१ भारत

भारतमा सन् २०१४ को अन्तसम्म आत्महत्याको प्रयासलाई अपराध मानिन्थ्यो । भारतीय दण्डसंहिता, १८६० को दफा ३०९ बमोजिम आत्महत्याको प्रयास गर्दा ज्यान मर्न पाएको रहेनछ भने सो प्रयासकर्तालाई १ वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था थियो । तथापि, भारतीय कानून आयोगले सन् २००८ मा पेश गरेको आफ्नो २१० औं प्रतिवेदनमा आत्महत्याको प्रयासलाई दण्डनीय नबनाउने (Decriminalize) भनी गरेको सिफारिश बमोजिम डिसेम्बर, २०१४ मा भारत सरकारले उक्त दफा नै अपराध संहिताबाट खारेज गर्ने प्रस्ताव संसदमा पेश गरेकोमा अनुमोदन समेत भयो । कानून आयोगको प्रतिवेदनमा आत्महत्याको प्रयासलाई दण्ड दिने विषयवस्तुको रूपमा नहेरी मानसिक वा शारीरिक दुरावस्थाको रूपमा हेरी उपचारको विषयवस्तुको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने निष्कर्ष थियो ।

भारतमा कसैले आत्महत्याको असफल प्रयास गरेमा कसूर मानी सजाय हुने कानूनी व्यवस्था सुधार गरी कसूर नमानिने व्यवस्था गरिएको भएतापनि आत्महत्या गर्न उक्साउने वा बाध्य पार्ने कार्यलाई भने कसूरको रूपमा लिई सजायसमेत तोकिएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा भारतीय दण्डसंहिता, १८६० का देहायका दफाहरु मननीय छन् :-

दफा ३०४(ख), दाइजोप्रेरित हत्या : यदि कुनै महिलाको जलेर वा शारीरिक चोटपटकका कारण वा कालगतिले बाहेक अन्य परिस्थितिका कारण विवाह गरेको ७ वर्षभित्र मृत्यु हुन्छ र मृत्युको तत्काल अगाडि निजलाई पति वा पतितर्फको कुनै नातेदारले दाइजोको विषयमा उत्पीडन गरिरहेको वा क्रूरता देखाइरहेको प्रमाणित हुन आएमा निज पति वा निजका नातेदारहरुले नै निजको मृत्यु गराएको मानिनेछ । यस्तो कसूर गर्ने व्यक्तिलाई ७ वर्षदेखि जन्मकैदसम्मको सजाय गर्नुपर्छ ।

दफा ३०५, बालक वा मगज बिग्रेको व्यक्तिको आत्महत्यामा दुरुत्साहन : कसैले १८ वर्षमुनिको बालक, मगज बिग्रेको व्यक्ति, होश ठेगानमा नरहेको व्यक्ति वा नशाग्रस्त व्यक्तिलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन गरेमा त्यस्तो दुरुत्साहन गर्ने व्यक्तिलाई १० वर्षदेखि आजन्म कैद वा मृत्युदण्ड र जरिवाना समेत गर्नुपर्छ ।

दफा ३०६, आत्महत्यामा दुरुत्साहन : कसैले दफा ३०५ मा उल्लेखित व्यक्तिबाहेक अन्य व्यक्तिहरुलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई बढीमा १० वर्ष कैद र जरिवाना हुनेछ ।

आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन गरेको अनुमान गरिने : यसै गरी भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ को दफा ११३ (क) मा कुनै महिलाले विवाह गरेको ७ वर्षभित्र आत्महत्या गर्दछ र उक्त वारदातको तत्काल अगाडि निजलाई पति वा पति तर्फको कुनै नातेदारले दाइजोको विषयमा उत्पीडन गरिरहेको वा क्रूरता देखाइरहेको प्रमाणित हुन आएमा, मुद्दाका अन्य सबै परिस्थितिहरुलाई समेत मध्यनजर राख्दै अदालतले निज पति वा निजका नातेदारहरुले नै निज मृतकलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन गरेको अनुमान गर्नेछ ।

४.१.२ संयुक्त अधिराज्य

बेलायती कम्पन ल प्रणालीमा सन् १९६१ सम्म आत्महत्यालाई दण्डनीय कसूर मानिन्थ्यो । प्राचीन समयमा बेलायतमा पनि आत्महत्यालाई एक अनैतिक र ईश्वर तथा राजसंस्था विरुद्धको अपराध ठहराइन्थ्यो । बेलायतमा पहिले आत्महत्या र हत्याबापत समान सजायको व्यवस्था थियो र आत्महत्याबाट मरेको शवको अन्त्येष्टि रातको समयमा मात्र गर्न पाइन्थ्यो । सन् १८७९ मा बेलायती कानूनले सर्वप्रथम हत्या र आत्महत्याबीच भेद गर्दै फरक फरक सजाय तोक्यो । आत्महत्या गर्ने व्यक्तिको सम्पत्ति सर्वस्व गर्ने व्यवस्था पछिसम्म कायमै रह्यो । सन् १८८२ मा आत्महत्याबाट मरेको शवको अन्त्येष्टि दिउँसो पनि गर्न पाइने छुट दिइयो । सन् १८२२ सम्म नै बेलायतमा आत्महत्या गरेको व्यक्तिको श्री सम्पत्ति राज्यले जफत गरेर लिन्थ्यो । तत्कालीन बेलायती विधि निर्माण प्रणाली चर्चबाट प्रभावित रहेको र चर्चले आत्महत्यालाई पापको रूपमा हेरेको देखिन्छ । साथै, मध्ययुगीन विधिशास्त्रीहरु अगस्टाइन (Augustine) तथा अक्विनास (Aquinas) ले आत्महत्या गर्ने व्यक्तिले आफूलाई ईश्वरले दिएको जीवनलाई बलात् अन्त्य गर्ने हुँदा उनीहरुले ईश्वरीय ईच्छा र अख्तियारीको अवज्ञा गरेको भनी निन्दा गरेबाट समेत आत्महत्याको सवालमा अनुदारवादी कानूनहरु तर्जुमा भएको पाइन्छ । तत्कालीन कानूनहरुले आत्महत्यालाई स्वहत्या (Self Murder) को रूपमा लिएको पाइन्छ । सन् १९६० को प्रारम्भतिर भने बेलायती चर्चले आत्महत्याको वैधानिकताका बारेमा पुनर्समीक्षा गर्दै दण्डको सट्टा परामर्श, मनोसामाजिक उपचार र आत्महत्या निवारणका उपायहरुमा राज्यले जोड दिनुपर्ने भनी सुझाएको देखिन्छ ।

सन् १९६१ मा आत्महत्या ऐन जारी भएसँगै आत्महत्यालाई कसूर मान्न छोडियो । यो ऐनले आत्महत्यामा दुरुत्साहन गर्न बन्देज लगाउँदै उक्त कार्यलाई दण्डनीय घोषणा ग-यो । आत्महत्या ऐन, १९६१ (Suicide Act, 1961) संयुक्त अधिराज्य अन्तर्गत बेलायत, उत्तरी आयरल्याण्ड र वेल्समा मात्र लागू हुन्छ भने स्कटल्याण्डमा सोभन्दा पहिलेदेखि नै आत्महत्या दण्डनीय रहेको थिएन । तर शान्ति र सुव्यवस्था भंग हुने गरी कसैले सार्वजनिक स्थलमा आत्महत्या गर्न खोजी असफल भएमा भने जरिवाना तिर्नुपर्ने व्यवस्था स्कटल्याण्डको कानूनमा रहेको छ । आत्महत्यालाई फौजदारी दायित्वबाट अलग राख्ने आत्महत्या ऐन, १९६१ को प्रादुर्भावमा सर चार्ल्स फ्लेशर कुक (Charles Fletcher Cooke) नामक सामाजिक अभियन्ताको अहं योगदान रहेको छ । एक दशक अघिदेखि नै उनी आत्महत्यालाई दण्डमुक्त राख्न प्रयासरत रहेका थिए । उक्त ऐनमा आत्महत्या वा सोको उद्योग कसूर नमानिने, अरुलाई आत्महत्या गर्न वा सोको उद्योगमा सघाउने, दुरुत्साहन गर्ने, सल्लाह दिने व्यक्तिलाई बढीमा १४ वर्षसम्म कैद सजाय हुनसक्ने तथा Director of Public Prosecutors को स्वीकृतिबिना यो ऐन अन्तर्गतका मुद्दा चलाउन नपाइने व्यवस्था रहेको थियो ।

४.१.३ संयुक्त राज्य अमेरिका

संयुक्त राज्य अमेरिकाका विभिन्न राज्यहरुले आत्महत्यालाई व्यावहारिक रूपमा सामाजिक अपराधको रूपमा लिए तापनि अभियोग लगाई सजाय गरेको अवस्था भने पाइँदैन । अमेरिकाका सबैजसो राज्यहरुमा आत्महत्या गर्न सघाउने, सल्लाह दिने वा दुरुत्साहन गर्नेलाई सजाय तोकिएको पाइन्छ । कतिपय राज्यहरुमा कारागार, अस्पताल, सुधारगृहजस्ता अरुको संरक्षण

(Custody) मा रहेका स्थलहरूमा कसैले आत्महत्या गरेमा र उक्त आत्महत्या अनैच्छिक (Involuntary) थियो भन्ने पुष्टि भएमा अदालतहरूले त्यस्ता निकायहरूबाट मृतकका आश्रितहरूलाई क्षतिपूर्ति (Civil Damages) भराइदिने कानूनी व्यवस्थासमेत रहेको पाइन्छ । Nadine Strossen जस्ता केही अमेरिकी मानव अधिकारवादीहरूले आत्महत्यालाई व्यक्तिगत स्वतन्त्रता (Personal Liberty) सँग तुलना गर्दै कसरी आफ्नो जीवन समाप्त गर्ने भन्ने कुरा राज्यले निर्धारण गर्न नहुने मत राख्छन् ।

अमेरिकाका केही राज्यहरूमा चिकित्सकको सहायतामा गरिने आत्महत्या (Physician Aided Suicide) लाई कानूनसम्मत नै मानिन्छ । ओरेगन राज्यमा पहिलोपटक यस्तो किसिमको कानून बन्यो भने सन् २००९ मा वाशिंगटन राज्यमा समेत सम्मानपूर्वक मृत्युवरण गर्ने ऐन (Death with Dignity Act) जारी गरियो । सो बमोजिम, होश ठेगानमा रहेको एवं छ महिनाभन्दा कम जिउने समय बाँकी रहेको कुनै बिरामीले लिखित वा मौखिक रूपमा अनुरोध गरेमा निजको अनुरोधलाई दुई भिन्दाभिन्दै चिकित्सकले स्वीकृत गर्नुपर्छ र सोको १५ दिनपछि पनि बिरामीले त्यस्तै खालको अनुरोध पुनः गरेमा चिकित्सकले कुनै विषको प्रयोग गर्न सिफारिश गर्नसक्ने तर आफैले विष खुवाउन वा लगाउन नपाउने व्यवस्था रहेको छ । क्यालिफोर्नियाजस्ता केही राज्यहरूमा आत्महत्याको प्रयास गरेर पनि बाँच्ने व्यक्तिले अनिवार्य रूपमा अस्पतालमा भर्ना भई मनोसामाजिक उपचार प्राप्त गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

४.१.४ इटाली

इटालीको अपराध संहिताको दफा ५७५ बमोजिम अरुको ज्यान मार्ने व्यक्तिलाई कसूरको मात्रा हेरी २१ वर्षदेखि जन्मकैदसम्म हुन सक्छ । यसै गरी दफा ५७९ बमोजिम कसैले मृतककै सहमति लिएर निजको ज्यान मारे (Killing on Demand) मा निजलाई ६ देखि १५ वर्ष कैदको सजाय हुने तथा यदि त्यस्तो सहमति दिने मृतक १८ वर्षमुनिको नाबालक, नशाग्रस्त, मगज बिग्रेको वा बलपूर्वक वा धोकापूर्वक सहमति लिइएको भएमा यसरी मार्ने कार्यलाई कर्तव्य ज्यानकै रूपमा हेरिने उल्लेख छ । यसै गरी कसैले आत्महत्या गर्न कसैलाई सघाएमा वा दुरुत्साहन गरेमा पीडितको ज्यान मरेको भए ५ देखि १२ वर्ष कैद र ज्यान मर्न नपाएको भए १ देखि ५ वर्ष कैद सजाय हुने व्यवस्थासमेत सोही दफामा रहेको छ । यदि कुनै १४ वर्षमुनिको नाबालकलाई आत्महत्या गर्न सघाएमा वा दुरुत्साहन गरेमा भने उक्त कार्यलाई कर्तव्य ज्यानकै रूपमा हेरिने उल्लेख छ ।

४.१.५ अष्ट्रेलिया

अष्ट्रेलियाको भिक्टोरिया राज्यमा आत्महत्या गर्नु आफैँमा अपराध नभए तापनि आत्महत्याको सम्झौता (Suicide Pact) गरी बाँचेको व्यक्तिलाई अनियोजित हत्या (Manslaughter) अन्तर्गत मुद्दा चलाइने व्यवस्था छ । साथै, आत्महत्या गर्न सघाउने, सल्लाह दिने वा दुरुत्साहन गर्नेलाई जरिवानाको सजाय रहेको छ । यसै गरी कुनै व्यक्तिलाई आत्महत्या गर्नबाट रोक्न अर्को व्यक्तिलाई मनासिव माफिकको बलप्रयोग गर्नसक्ने छुटसमेत उक्त राज्यको कानूनमा दिइएको छ । भिक्टोरिया बाहेक अष्ट्रेलियाका अन्य राज्यहरूमा आत्महत्या गर्न सघाउने, सल्लाह दिने वा दुरुत्साहन गर्नेलाई लामो समयसम्म दण्डको व्यवस्था नरहेकोमा अष्ट्रेलियाको अपराध संहिता ऐन, १९९५ मा सन् २००५ मा गरिएको संशोधनमार्फत उक्त कार्यहरू गर्नेलाई

जरिवानाको सजायँ तोकिएको छ । तथापि, स्वतन्त्र रूपमा आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नेहरूलाई कुनै दण्डको व्यवस्था अष्ट्रेलियाभर रहेको पाइँदैन ।

४.१.६ जापान

विश्वमा सबैभन्दा बढी आत्महत्या हुने मुलुकहरूमा जापान समेत पर्दछ । विगत केही वर्षमा भने त्यहाँको आत्महत्या संख्या घटेर वर्षको ३० हजारभन्दा कम रहेको छ । आत्महत्या गर्नेहरूमध्ये ७१ प्रतिशत पुरुष रहेका छन् भने २० देखि ४४ वर्ष उमेरसमूहका पुरुषहरूको मृत्युको मुख्य कारणको रूपमा आत्महत्या नै रहेको छ ।

आत्महत्याको समस्याबाट आक्रान्त भई तत्कालीन जापान सरकारले सन् २००७ मा आत्महत्या न्यूनीकरणका लागि एक श्वेतपत्र (White Paper) नै जारी ग-यो जसमा आत्महत्याको दरलाई सन् २०१७ सम्म २० प्रतिशत कम गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो । यस श्वेतपत्रको उद्देश्यमा आत्महत्याका जड कारणहरूको खोजी गरी तिनको निवारण गर्ने, आत्महत्यातर्फको अनुकूल साँस्कृतिक मान्यतालाई परिवर्तन गर्ने र असफल आत्महत्याहरूको प्रभावकारी उपचार गर्ने रहेका छन् । सन् २००९ मा जापान सरकारले आत्महत्या न्यूनीकरण रणनीतिहरूका लागि १५.८ अर्ब येन खर्च गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त ग-यो ।

आत्महत्यालाई हतोत्साहित गर्ने र मृतकका आश्रितहरूलाई सहायता उपलब्ध गराउने उद्देश्यले जापानमा आत्महत्या निवारण ऐन (Suicide Prevention Act), २००६ लागू गरियो । उक्त ऐनले आत्महत्यालाई कसूर घोषणा नगरे तापनि आत्महत्याको रोकथामतर्फ थप अनुसन्धान हुनुपर्ने र आफ्ना कर्मचारीहरूलाई रोजगारदाता संस्थाले मानसिक स्वास्थ्य स्याहार सेवाहरू उपलब्ध गराउनुपर्ने उल्लेख छ ।

४.१.७ क्यानडा

आत्महत्या गर्ने र सो कार्यमा दुरुत्साहन गर्नेलाई दण्डित गर्ने व्यवस्था क्यानडाको प्रथम अपराध संहिता, १८९२ मै रहेको थियो । सन् १९७२ मा बनेको अर्को अपराध संहिताले आत्महत्याको विषय कानूनले नियमन गर्ने विषय होइन भनि कसूरको सूचीबाट हटाइयो । आत्महत्या गर्न सघाउने, सल्लाह दिने वा दुरुत्साहन गर्ने कार्यलाई भने अपराधको रूपमा कायमै राखियो । क्यानडामा चिकित्सकको सहायताबाट गरिने आत्महत्यालाई गैरकानूनी मानिने गरिएकोमा फेब्रुअरी २०१५ मा तहाँको सर्वोच्च अदालतले तोकिएका परिस्थितिहरूमा यस्तो आत्महत्या गर्न छूट दिने गरी कानून बनाउन सरकारको नाममा १२ महिनाको म्याद तोकी आदेश जारी गरेको छ । क्यानडामा आत्महत्या गर्न सल्लाह दिने, सघाउने वा दुरुत्साहन दिनेलाई परिणाम जेसुकै आए तापनि १४ वर्षसम्म कैद हुने कानूनी व्यवस्था छ ।

४.१.८ रुसी महासंघ

रुसी कानूनबमोजिम व्यक्तिले मानसिक दुरावस्थाको कारणले निजले आफूलाई नै हानि पु-याउने प्रत्यक्ष संभावना रहेको छ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई मानसिक अस्पतालमा भर्ना गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । रुसी महासंघको अपराध संहिताको दफा ११० बमोजिम कसैले धम्की, क्रूर व्यवहार वा सुनियोजित अपमानको माध्यमबाट कसैलाई आत्महत्या गर्न बाध्य पार्दछ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद सजायँ गर्न सकिन्छ । यसको अतिरिक्त आत्महत्याका

विधिहरु सिकाउने सामग्री इन्टरनेट वा आमसंचार माध्यममा राख्नसमेत वर्जित गरिएको छ ।
उल्लेख गरिएका बाहेक निम्न मुलुकमा निम्न व्यवस्थाहरु भएको पाइन्छः

- आयरल्याण्डमा सन् १९९३ देखि आत्महत्यालाई अपराध मान्न छोडिएको छ ।
- नेदरल्याण्ड्समा आत्महत्या गर्ने, सोको प्रयास गर्ने, आत्महत्याका विधि सिकाउने, आत्महत्या गर्न कसैलाई नैतिक समर्थन गर्ने कुनै पनि कार्यहरु गैरकानूनी होइनन् ।
- न्यूजिल्याण्डमा आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नु कसूर होइन ।
- उत्तर कोरियामा आत्महत्या गर्नु अपराध हो । मृतकका नजिकका नातेदारहरुलाई जरिवाना गरिन्छ ।
- नर्वेमा आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नु कसूर होइन ।
- रुमानियामा आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नु कसूर होइन । तर आत्महत्या गर्न उक्साउनु वा सहजीकरण गर्नु फौजदारी अपराधको रुपमा रही ७ देखि १० वर्षसम्म कैदको सजाय हुनसक्छ ।
- सिंगापुरमा आत्महत्याको प्रयास गर्नेलाई १ वर्षसम्म कैद हुनसक्छ । यसप्रकार, आत्महत्या गर्ने वा सोका लागि कुनै तरहले दुरुत्साहन गर्नेका हकमा विश्वका मुलुकहरुमा मुख्यतयाः निम्न ३ किसिमको कानूनी स्थिति विद्यमान देखिन्छ :

१) कुनै सजाय नहुने ।

२) जरिवानाको सजायमात्र हुने ।

३) एक वर्षदेखि जन्मकैदसम्म कैदको सजाय हुने ।

यसबाहेक आश नभएका बिरामीहरुले चिकित्सकको सहयोगमा आत्महत्या गर्न केही देशमा पाउने, अधिकांशमा नपाउने व्यवस्था छ । भारतमा अरुले बाध्य पारेर कसैलाई आत्महत्या गराउनसक्ने अनुमान गरिएको छ । तर विशेष गरी पश्चिममा मुलुकहरुमा कसैको करकापमा कसैले आत्महत्या गर्नसक्छ भन्ने अनुमान गरिएको देखिँदैन । अतः ती मुलुकहरुमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्नेको सट्टा आत्महत्या गर्न सिकाउने, सल्लाह दिने वा उक्साउने कार्यलाई कसूर अन्तर्गत समावेश गरिएको पाइन्छ ।

४.२ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्य र भारतीय सर्वोच्च अदालतको न्यायिक दृष्टिकोण

नेपालमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई हालसम्म कसूर घोषणा नगरिएको सन्दर्भमा सामाजिक, साँस्कृतिक र कानूनी सामिप्यता समेतको आधारमा यससम्बन्धी भारतीय सर्वोच्च अदालतका न्यायिक दृष्टिकोणहरुको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नु तर्कसंगत हुन्छ । यससम्बन्धी केही दृष्टान्तहरु :

भारतीय सर्वोच्च अदालतले हेरेका आत्महत्या गर्न बाध्य पार्नेसम्बन्धी केही बहुचर्चित मुद्दाहरु र ठहर :

(क) कसूर कायम भएको :

- फौजदारी अपिल नं ६२९, कुण्डुला बालसुब्रमण्यमसमेत वि. आन्ध्र प्रदेश राज्य, इजलाश : न्या. ए.एस. आनन्द, निर्णय मिति : २६ मार्च, १९९३^{२७}

२३ अगस्त, १९८१ को राति १ बजेतिर प्रतिवादीका नवविवाहित श्रीमती, वर्ष १८ की कुण्डुला कोटी नागबनी कराएको आवाज आई छिमेकीहरु घरमा आई हेर्दा प्रतिवादी र निजको आमा बाबु हतार हतार किचेन कोठाबाट बाहिर निस्किरहेको र मृतक किचेनकै भुईँमा जलिरहेकी । छिमेकीहरुले के भयो भनी सोध्दा थाहा नपाएजस्तो गरेको र मृतकको ज्यान बचाउन कुनै कोशिस नगरेको । एकजना साक्षीले मर्न लागि रहेको मृतकलाई पानी पिलाउँदा मृतकले आफ्नो सासुले आफूमाथि मट्टितेल खन्याएको र पतिले आगो लगाएको भनी बताएकी । प्रतिवादीहरुले आत्महत्याको जिकिर लिएका । सेशन्स कोर्टले प्रतिवादीहरुलाई सफाई दिएकोमा हाइ कोर्टले कसूरदार ठहर गरेको । त्यसमाथि सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन परेकोमा सर्वोच्च अदालतले मृतकलाई मर्न लागि रहेको समयमा भेट्ने साक्षीहरुको अदालती बयान र अन्य परिस्थितिजन्य प्रमाणबाट वारदात आत्महत्या नभई हत्या ठहरिने । यसमा प्रतिवादीहरुको सकृय संलग्नता देखिएको र मौकामा फरार समेत रहेकोले निजहरुलाई जन्म कैद गर्ने हाई कोर्टको फैसला परिवर्तन गरिरहनु नपर्ने निर्णय गरेको पाइन्छ ।

- थानुराम वि. मध्य प्रदेश राज्य, इजलाश : न्या. अल्टमश कबिर र ए.के. पटनायक, निर्णय मिति : ५ अक्टोबर, २०१०^{२८}

यसमा प्रतिवादी थानुरामको मृतक हिराबाईसँग सन् १९८४ मा विवाह भएकोमा १९८८ मा निजको श्रीमतीले आफैं मट्टितेल खन्याई आगो लगाई आत्महत्या गर्छिन् । अस्पतालमा मर्नुपूर्व दिएको मृत्युकालीन वक्तव्यमा पति र सासु, ससुराको उत्पीडन सहन नसकी आफूले आत्महत्या गरेको बताएकी । सेशन्स कोर्टले आत्महत्यामा बाध्य पारेबापत पति, निजको बाबु र आमालाई ३ देखि ५ वर्षको कठोर कारावासको सजाय दिएको । पछि हाइ कोर्टले प्रतिवादीको बाबुलाई सफाई दिई अन्यको सजाय सदर गरेको । यसमा अदालतले आत्महत्या गर्ने महिला ६ महिनाको गर्भवती रहेको, सो कुरा प्रतिवादी पक्षलाई जानकारी रहेको र त्यसका बावजूद दाइजोको नाममा सताउन जारी राखेकोले पेटमा बच्चा भएको महिलाले अति नै कष्टसाध्य नभई आफैंलाई र भावी सन्तानलाई मार्ने कठोर निर्णय लिन नसक्ने, वादी पक्षका साक्षीबाट समेत दाइजोको उत्पीडन पुष्टि हुने भन्ने आधारमा कसूर कायम गरेको पाइन्छ ।

^{२७} <http://indiankanoon.org/doc/1053935/>, visited date December 5, 2014

^{२८} <http://indiankanoon.org/doc/778823/>, visited date December 5, 2014

- सत्वीर सिंहसमेत वि. पञ्जाब राज्य, इजलाश : न्या. के.टी. थोमस र न्या. एस. एन भरिआभा, निर्णय मिति : २७ सेप्टेम्बर, २००९^{२९}

प्रतिवादी सत्वीर सिंहको विवाह सन् १९९२ मा मृतक तेजिन्दर पालसँग भएको । पछि २ वटा छोरा पनि जन्मिए । वारदातको रात खाना खाँदा सलादमा नुन चर्को भएको कुरामा पति, सासु र ससुरा मिलेर उनलाई हप्काए । दाइजोमा घर र कार नदिएको भनेर उनलाई विवाहको ४ महिनापछि नै सताउन थालिएको थियो । सोही विवादमा उनका पति अर्थात प्रतिवादी सत्वीर सिंहले *तँ रेलमा हाम फालेर किन मर्दिनस्* भनेर गालीगलौज गरे । सो कुराले उनलाई गम्भीर बनायो र जून १७, १९९६ को राति उनले गुडिरहेको रेलको अगाडि हामफालेर ज्यान लिने कोशिस गरिन् । तर, उनको तत्काल मृत्यु भएन । दुःख पाएर वारदातको १ वर्षपछि उनको मृत्यु भयो । यसमा निजका पति, सासु र ससुरा उपर अभियोग लगाइएकोमा उच्च अदालतबाट जनही ५ वर्ष कैद र १५ हजार जरिवाना हुने गरी सजाय तोकियो ।

विवाद मिलाउने भनी मृतकका बाबुले ज्वाइँलाई रु २० हजार दाइजो पछि थप गरिदिएको तथ्य वादी पक्षका साक्षीबाट पुष्टि भएको । वारदातको रात आफूले मृतकलाई हप्काएको कुरा प्रतिवादीहरूले स्वीकार गरेका । सजायमा दया (Leniency) देखाउनुको कारणमा आत्महत्याको प्रयास गरेको १ वर्षपछिमात्र मृतकको निधन भएको ।

(ख) आरोपित कसूरबाट सफाई पाएको :

- फौजदारी अपिल नं. १३०१, जि.एम. रेड्डी वि. आन्ध्रप्रदेश राज्य, इजलाश : न्या. श्री दलवीर भण्डारी र न्या. श्री एके पटनायक, निर्णय मिति : जनवरी ५, २०१०^{३०}

यसमा प्रतिवादी जि.एम. रेड्डीले आफूले काममा लगाएको कृषि मजदूर रामुलुलाई गहना चोरेको आरोप सार्वजनिक रुपमा लगाई निजको बेइज्जति गर्छन् र पहिले आफूले दिएको रु ७ हजार ऋणसमेत तत्काल फिर्ता माग्छन् । यसबाट रन्थनिएका पीडितले २ दिनपछि आत्महत्या गर्छन् । शुरु अदालतबाट प्रतिवादीले सफाई पाउने ठहर गरेकोमा मृतक दैनिक जीवनका सामान्य घटनाक्रमप्रति पनि असामान्य रुपमा संवेदनशील पाइयो । प्रत्येक व्यक्तिको संवेदनशीलताको स्तर फरक हुन्छ । समान अवस्थामा पनि विभिन्न व्यक्तिहरूले विभिन्न थरि प्रतिक्रिया देखाउँछन् । मृतकलाई आत्महत्या नगरी नहुने अवस्थामा प्रतिवादीले पु-याएको भन्ने अभियोग दावीसँग सहमत हुन नसकिएको भनी निर्णय भएको पाइन्छ ।

- फौजदारी अपिल नं. ७३१, महेन्द्र सिंहसमेत वि. मध्यप्रदेश राज्य, इजलाश : न्या. श्री एम पुन्छी र न्या. श्री एसभी मनोहर, निर्णय मिति : फेब्रुअरी ७, १९९५^{३१}

प्रतिवादी महेन्द्र सिंहको मृतक श्रीमती खेमा बाईले आफ्नो मृत्युकालीन घोषणामा मेरो नन्द, सासु र श्रीमान् मिलेर मलाई कुटपीट र गाली गलौज गर्छन्, मेरो श्रीमान्ले अर्कीसँग बिहे गर्न चाहन्छ, निजको आफ्नै बहिनीसँग अनैतिक सम्बन्ध छ, त्यसैले म जीवनबाट वाक्क भएर आगो लगाई मर्न गइरहेकी छु भन्ने लेखेको र अदालतबाट प्रतिवादीले सफाई पाउने

^{२९} Ibid

^{३०} <http://timesofindia.indiatimes.com/india/SC-For...a...to.../20450869.cms>, visited date December 10, 2014

^{३१} <http://indiankanoon.org/doc/370902/>, visited date December 10, 2014

निर्णय भएकोमा सो उपर पुनरावेदन पर्दा मृत्युकालीन घोषणा निश्चयात्मक प्रमाण होइन, यसमा मृतकको भनाइलाई जिरह गर्ने अवसर प्रतिवादीले नपाउने हुँदा Equality of Arms हुँदैन । अन्य खम्बीर प्रमाणको अभावमा मृतकको वक्तव्यको मात्र आधारमा दोषी ठहर गर्न नमिल्ने भनी निर्णय भएको पाइन्छ ।

- फौजदारी अपिल नं. ६१८, रमेश कुमार वि. छत्तीसगढ राज्य, इजलाश : प्र.न्या. श्री आर. सी. लाहोटी र न्या. श्री के.जी. बालकृष्णन्, निर्णय मिति : १७ अक्टोबर, २००१³²

प्रतिवादी रमेश कुमारसँग मृतक सीमादेवीको विवाह सन् १९८५ मा भयो र अर्को वर्ष उनले जीउमा मट्टितेल खन्याई, आगो लगाई आत्महत्या गरिन् । मर्नुपूर्व उनले एक सुसाइड नोट तयार पारी पति रमेश कुमारलाई एक हस्तलिखित चिठी पनि लेखिन् । त्यसमा आफ्नो माइतीले दिएको दाइजोको सामान कमसल रहेको भनी घरपट्टिकाले दिनरात सताउने कुरा उल्लेख थियो । यस मुद्दामा अदालतले प्रतिवादीले रिसको आवेगमा - *तिमी जे मन लाग्छ त्यो गर्न र जहाँ मन लाग्छ त्यहाँ जान सक्छौ* भनी हप्काएको र त्यसको तत्काल पछि मृतकले आत्महत्या गरेको देखिन्छ, त्यतिमात्र कार्यलाई एक वयस्कलाई आत्महत्या गर्न उक्साएको वा बाध्य पारेको वा आत्महत्या नगरी नहुने अवस्थामा पु-याएको भनी अर्थ गर्न मिल्दैन, क्षणिक आक्रोशमा परिणाम नचिताइकन बोलेका शब्दहरूलाई दुरुत्साहन अन्तर्गत राख्न नमिल्ने भन्ने आधारमा प्रतिवादीले सफाई पाउने ठहर गरेको थियो ।

यसप्रकार, भारतीय सर्वोच्च अदालतको न्यायिक दृष्टिकोण हेर्दा मृतकलाई आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने मुद्दाहरूमा अधिकांश अवस्थामा प्रमाणको अभावमा प्रतिवादीहरूले सफाई पाउने र प्रतिवादीले दिएको दवाब र तनाव एक सामान्य समझ (General Conscience) भएको मानिसलाई समेत आत्महत्या पार्न बाध्य पार्नेसम्मको थियो भनी इजलाशलाई शंकारहित तवरबाट विश्वस्त भएमात्र अभियोग ठहर गर्ने न्यायिक अभ्यास रहेको देखिन्छ । यसै पनि भारतीय अदालतहरूले प्रतिवादीलाई शंकाको सुविधा केही बढी नै दिने भनी टिप्पणी भएको पाइन्छ ।

यसै सन्दर्भमा मुम्बई हाइकोर्टले आत्महत्या गर्न बाध्य पारेको एक मुद्दामा हालै गरेको आदेश विचारणीय देखिन्छ ।³³ यस मुद्दामा प्रतिवादीहरू रजक हाला र मयुर पालनले भाविक ढाण्ड भन्ने व्यक्तिलाई कर्जा सापटी दिएकोमा मृतकले अन्य व्यक्तिसँग पनि कर्जा लिएको रहेछ । प्रतिवादीद्वयले आफ्नो रकम तिर्न मृतकलाई मार्च १५, २०१४ मा धम्की दिँदै हातपात समेत गरेकोमा पीडितले मार्च १९, २०१४ मा आत्महत्या गरेको कारण प्रतिवादी उपर भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३०६ बमोजिम अभियोग लगाई मुद्दा चलाइएकोमा अदालतले मानिसहरूले विभिन्न कारणले आत्महत्या गर्नसक्ने, उक्त कारण अदृष्यसमेत हुनसक्ने, सबै आत्महत्याका वारदातमा दुरुत्साहन नै गरेको वा अरु कसैले बाध्य नै पारेको भनी पूर्वानुमान गर्नु घातक हुने भन्दै थुनछेक आदेशमा प्रतिवादीहरू धरौटीमा छुट्ने निर्णय गरेको थियो ।

³² <http://indiankanoon.org/doc/229273/>, visited date December 10, 2014

³³ <http://indianexpress.com/article/cities/mumbai/dangerous-to-apply-suicide-abetment-charge-in-all-cases-hc/>, visited date December 12, 2014

वस्तुतः : आत्महत्या हाम्रो समाजमा पहिलेदेखि नै एक नरमाईलो सत्य (Unpleasant Truth) को रूपमा रहेको छ । आत्महत्याको प्रकोपबाट कुनै मुलुक अछुतो छैन । कतिपय आत्महत्या स्वतन्त्र प्रकृतिका हुन्छन् भने कतिपय वारदातमा बाह्य तत्वसमेत विद्यमान हुन्छन् । अचेल आत्महत्यालाई मनोसामाजिक परामर्श र जनस्वास्थ्यको एक अहं मुद्दाको रूपमा समेत हेर्न थालिएको छ । यस सन्दर्भमा प्रत्येक वर्ष १० सेप्टेम्बरलाई विश्व आत्महत्या निवारेण दिवसको रूपमा मनाउन थालिएको तथ्य स्मरणीय रहेको छ ।

परिच्छेद-५

आत्महत्या सम्बन्धी नेपालको कानूनी व्यवस्था तथा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिरहरु

५.१ विगतको र मौजूदा कानूनी व्यवस्था

नेपालको लिखित कानूनको विकास तत्कालीन श्री ३ जंगबहादुर राणाबाट पहिलो पटक निर्माण गरिएको मुलुकी ऐनबाट शुरु भएको मान्न सकिन्छ । सो पूर्व हिन्दू धर्ममा आधारित विभिन्न धार्मिक मान्यता, धार्मिक ग्रन्थहरुको आधारमा नै न्यायप्रशासन संचालन गर्ने प्रचलन थियो । शासन संचालनको लागि सजिलो बनाउन विभिन्न सनद सवाल आज्ञा आदेश जारी गर्ने चलन थियो । ती सवालमध्ये उजीर सिंहले निर्माण गरेको बन्देज महत्वपूर्ण रहको छ । उक्त बन्देजमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने भन्ने व्यवस्था नभए पनि कसैले कसैको ज्यान मार्न नहुने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

मुलुकी ऐन, १९१० मा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था नगरिएको भएतापनि ज्यान मार्नेको महल, कुटपिट गर्नेको महल समेतमा मानिसको ज्यू ज्यान जाने कार्यलाई कसूर अपराध हुने व्यवस्था गरी सोको संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व भएको कुरा स्वीकार गरिएको थियो । राणा शासनको अन्त्यतिर निर्माण गरिएको नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ ले केही मौलिक मानव अधिकारको संरक्षण गर्न खोजे तापनि सो लागू हुन सकेन । अन्तरिम शासन विधान, २००७, नागरिक अधिकार ऐन, २०१२, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५, नेपालको संविधान, २०१९ ले समेत नागरिकका मौलिक हकहरुको संरक्षण गरी जनताको ज्यू ज्यानको संरक्षण राज्यले गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गरेको पाइन्छ ।

मुलुकी ऐन, २०२० मा ज्यान सम्बन्धीको महल, कुटपिटको महल, जबरजस्ती करणीको महल, हाडनाता करणीको महलमा मानवको बाँच्न पाउने अधिकारलाई संरक्षण गर्दै कसैले पनि कसैको ज्यान जाने, नोक्सान पु-याउने लगायतका कार्य गराउन नहुने र त्यस्ता कार्य दण्डनीय हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । अर्काको ज्यू ज्यान जाने प्रकृतिका कार्य गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको भएतापनि कसैलाई आत्महत्या गर्ने उद्योग गरेमा निजले भारतमा जस्तो कसूर गरी त्यस्तो व्यक्तिलाई सजायको दायरामा ल्याउने प्रावधान रहेको देखिँदैन । महिला माथि हुने विभिन्न किसिमका हिंसा (जस्तै जबरजस्ती करणी, यौन दुराचार, यौन दुरुत्साहन, महिला कामदारहरुको निर्दयतापूर्वक शोषण गर्ने, यौन तृष्णा र अंग प्रत्यारोपण प्रयोजनका लागि अपहरण गर्ने, बेपत्ता पार्ने, दाइजोको निहुँमा शारीरिक, मानसिक यातना दिने जस्ता कारणबाट आत्महत्या गर्न बाध्य पार्न जाने अवस्थाहरुलाई मुलुकी ऐनलगायतका कुनै पनि कानूनले समेट्न सकेको देखिँदैन ।

विभिन्न किसिमका सामाजिक, सांस्कृतिक धार्मिक मान्यता र कुरीतिप्रतिको विश्वासमा परिवर्तन ल्याई यस्ता कार्यलाई अपराध स्थापित गर्ने कानूनको अभावमा आत्महत्याको दरमा वृद्धि भइरहेको छ । २०६६ सालमा घरेलु हिंसा (कसुर तथा सजाय) ऐन लागू भएपछि केही मात्रामा यस्ता घटनाहरुलाई आपराधिक कार्यको रूपमा

परिभाषित गरी यस्ता कार्यका विरुद्ध सजायको व्यवस्था गरेको छ । मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न प्रतिज्ञापत्रहरु तथा महासन्धीहरुको नेपाल पक्ष राष्ट्र भइसकेको अवस्थामा उक्त संयन्त्रहरुले सृजना गरेका दायित्वको परिपालना गर्ने क्रममा यो ऐन जारी गरेको हो । प्रत्येक व्यक्तिको सुरक्षित र सम्मानपूर्वक तवरले बाच्न पाउने अधिकारको सम्मान गर्दै घरपरिवारभित्र वा घरपरिवारबाहिर गाँसिएर हुने हिंसाजन्य कार्यलाई दण्डनीय बनाई त्यस्तो कार्य नियन्त्रण गर्न तथा घरेलु हिंसाबाट पीडित व्यक्तिलाई संरक्षण गरी न्याय प्रदान गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न यो ऐन ल्याइएको देखिन्छ ।

ऐनको प्रस्तावनाबाट यो ऐन मानव अधिकारको सम्मानको दृष्टिकोणबाट अर्थात् मानव अधिकार र पीडितको संरक्षणको उद्देश्यले यो ऐन जारी भएको खुले तापनि यस ऐनले आत्महत्यालाई बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराधिक कार्यभित्र समेट्न सकेको देखिँदैन । यसरी नेपालको कानूनमा कुनै पनि व्यक्तिलाई विभिन्न करकापमा पारेर मानिसको बाँच्न पाउने हक अधिकारलाई कुन्ठित पाउँदा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसुर कायम गरी यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई अपराधिक दायित्व वहन गर्न लगाउने कानूनको निर्माण नभएको परिप्रेक्ष्यमा यस्ता कानूनको निर्माण गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।

५.२ आत्महत्याको दुरुत्साहनलाई कसूर कायम गर्न भएका प्रयासहरु

नेपालको कानूनी सुधारको क्रममा आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिने कार्यलाई कसूर कायम गर्नको लागि पटक पटक प्रयास भएको पाइन्छ । फौजदारी कानूनको सुधारको लागि तर्जुमा गरिएको दण्ड विधानलाई अन्तिम रूप दिनको लागि २०१३ सालमा सर्वसाधारण जनता र अड्डाहरुको राय लिन कानून मन्त्रालयबाट नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरिएको दण्ड विधानको मस्यौदाको दफा २३३ ले आत्महत्याको लागि दुरुत्साहन दिएकोमा सो दुरुत्साहनबाट आत्महत्या भएछ भने सोह्रवर्ष मुनिका वा बौलाएको, होस ठेगानमा नभएको, लठेब्रो वा मात लागेको व्यक्तिलाई दुरुत्साहन दिएमा जरिवानासहित चौधवर्षसम्म कैद र त्यस्ता व्यक्ति बाहेक अरु व्यक्तिलाई दुरुत्साहन दिएमा जरिवाना सहित दश वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ ।^{३४}

२०१३ सालमा प्रकाशित यस दण्ड विधानले कानूनी रूप लिन सकेको पाइएन । कानूनी सुधारको क्रममा कानून आयोगद्वारा २०३१ सालमा प्रस्ताव गरिएको अपराध संहिताको मसौदामा समेत आत्महत्याको दुरुत्साहनलाई कसूर कायम गर्नको लागि प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ । अपराध संहिताको प्रस्तावित मस्यौदाको दफा १२९ मा कसैले कसैलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिएमा निजलाई दश वर्षसम्म कैद हुने र जरिवाना पनि हुनसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको थियो ।^{३५}

नेपालको विद्यमान फौजदारी न्याय प्रशासन र कानूनी व्यवस्था समयसापेक्ष सुधार गर्न फौजदारी कसूर सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न

^{३४}नेपाल राजपत्र, २०१३ असोज २

^{३५}नेपाल राजपत्र, मिति २०३१ साउन २१

व्यवस्थापिका-संसद्मा पेश गरिएको प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७ को दफा १८३ मा कसैले कसैलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिन वा दुरुत्साहन दिई त्यस्तो काम गर्नेसम्मको परिस्थिति खडा गरिदिनु हुदैन गरेमा त्यस्तो गर्ने व्यक्तिलाई ५ वर्ष कैद र ५० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

यो व्यवस्थाले प्रत्यक्ष रुपमा दुरुत्साहन दिने वा अप्रत्यक्ष रुपमा आत्महत्या गर्न परिस्थिति खडा गर्ने कार्यलाई अपराधको रुपमा परिभाषित गरेको हुँदा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको खण्डमा नेपालमा आत्महत्याको दरमा कमी हुन जाने तथा आत्महत्या गर्न बाध्य गर्ने व्यक्तिहरु पनि यस्तो आपराधिक कार्य गर्नबाट हतोत्साहित हुने देखिन्छ ।

त्यसैगरी लैङ्गिक समानता कायम गर्न तथा लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गर्न केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७१ को विधेयकबाट संशोधनको लागि प्रस्ताव गरिएको घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ मा मानसिक यातना भन्नाले शारीरिक यातनाको डर धाक देखाउने वा धम्की दिने, आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिने वा आत्महत्या गर्ने परिस्थिति खडा गर्ने हदसम्मको कार्यहरु समावेश गर्न प्रस्ताव गरिएको छ ।

५.३ सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरु

नेपालमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूरको दायरामा ल्याई सजायको व्यवस्था गर्ने कानूनको अभावलाई समेत सम्बोधन गर्ने गरी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादित भएको अवस्था देखिंदैन । आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने व्यक्तिलाई ज्यान मार्ने उद्योगको कसूरमा अभियोजन गरी अभियोग लगाउने प्रचलन देखिए तापनि ठोस कानूनको अभावमा मुद्दामा सफलता हासिल गर्न सकेको देखिंदैन । यसले गर्दा तहगत रुपमा गई सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन हुन सकेको अवस्था देखिंदैन । तैपनि, कर्तव्य ज्यान मुद्दासँग जोडिएर यस सम्बन्धी विषय अदालतमा यदाकदा उठ्ने गरको पाइन्छ । कर्तव्य ज्यान मुद्दामा प्रतिवादीले आत्महत्याबाट मृत्यु भएको भन्ने जिकिर लिए तापनि कसूरको अवस्था हेरी सर्वोच्च अदालतबाट कर्तव्य ठहर गरी सजाय गरेको अवस्था सम्म रहेको छ । आत्महत्या गर्न पर्ने परिस्थिति सृजना गर्नेका हकमा अदालतबाट व्याख्या गरी सिद्धान्तहरु प्रतिपादन भएको पाईंदैन । सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भई नेपाल कानून पत्रिकामा विगत २१ वर्ष (२०५० वैशाख देखि २०७१ कार्तिक महिनासम्म) मा प्रकाशित केही मुद्दामा निम्न सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ :

५.३.१ नेपाल सरकार विरुद्ध परमेश्वर यादवसमेत मुद्दा : कर्तव्य ज्यान^{३६}

“प्रतिवादीले प्लाष्टिकको डोरीले घाँटीमा बेरी श्वास अवरुद्ध हुने गरी घाँटी कस्छ भन्ने त्यो मार्नलाई गरिएको कार्य रिसको भोकमा गरिएको कार्य होइन र मर्छ भन्ने जानी जानी सो नियतले डोरी खोजी मृतकको घाँटी कसी सोही परिणामबाटै मृत्यु भएकोमा मुलुकी ऐन ज्यान

^{३६}ने.का.प. २०७० अंक ४ नि.न. ९१४८ पृ.४९५

सम्बन्धी महलको १४ नं. आर्कषित हुन नसक्ने” भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले आत्महत्याबाट मृतकको मृत्यु भएको जिकिर लिएको अवस्था थियो ।

५.३.२ गंगा बहादुर कार्कीको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार वि. प्रतिवादी बमबहादुर बस्नेत मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{३७}

“जीवनप्रति जिजिविषा राख्ने युवतीले सहजै आत्महत्या गर्ने निर्णय लिन कुनै अपरिहार्य कारण हुनै पर्छ । आत्महत्या गर्न मानिसले तत्काल निर्णय लिन सक्दछ । आत्महत्या गर्न एक्कासी मन परिवर्तन भई अठोट गरिन पनि सक्दछ । तर यसका पछाडी भरपर्दो कारण भने हुनै पर्छ ।”

५.३.३ गणेश रेग्मीको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार वि. बबुवा भन्ने अनवर हुसेन, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान^{३८}

“मानिस आफैले ज्वलनशील पदार्थ खन्याई आगो लगाएपछि आगोको जलन र पीडा पर्नु स्वभाविक हुनेमा यस्तो केही नदेखिने । सचेत अवस्थामा आफैले ज्वलनशील पदार्थ खन्याई आगो लगाउने मानिस एउटा प्लाष्टिकको गुन्द्रीसमेत पूरा नजल्ने गरी स्थिर रूपमा घोटो परी रहन सक्ने अवस्थाको अनुमान गर्न नसकिने । मृतक लाशको नजिकै रहेको बिछौना एवं खुट्टामुनि रहेको कपडासमेत नजलेको अवस्था देखिएबाट मृतक आफैले ज्वलनशील पदार्थ खन्याई आगो लगाई आत्महत्या गरेको भन्ने देखिन नआउने”।

वारदातको अवस्थाबाट मृतकको मृत्यु आफैले ज्वलनशील पदार्थ शरीरमा खन्याई, आगो लगाई आत्महत्याबाट भएको नदेखिई, कर्तव्यबाटै भएको देखिन आउने । आफ्नै श्रीमतीलाई कर्तव्य गरी मारीसकेपछि आत्महत्या देखाई सजायबाट बच्न मृतकको शरीरमा ज्वलनशील पदार्थ खन्याई आगो लगाएपछि आफू बाहिर निस्की भित्रबाट ढोकाको चुकुलसमेत लगाएको तत्काल मृतकलाई बचाउने प्रयाससम्म पनि नगरेको वारदातको अवस्था देखिएबाट अ.ब. १८८ नं. बमोजिम १० वर्ष मात्र कैद गर्न प्रस्तुत गरेको पुनरावेदन अदालतको राय मनासिव नदेखिँदा प्रतिवादीलाई सर्वस्व सहित जन्मकैद हुने ।

५.३.४ विनय मानन्धरविरुद्ध मुकुन्द दास श्रेष्ठको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान^{३९}

घरेलु हिंसाको पराकाष्ठा भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा मिति २०५८।२।५ गतेका दिन साँझ २०:०० बजेको समयमा ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं १ बस्ने दीपक मानन्धरको छोरा विनय मानन्धरको श्रीमती वर्ष २३ को निरु मानन्धर आफ्नै घरको छतमा जाने भन्दा झुन्डिएको र निजलाई उपचार गराउन वीर अस्पतालमा लैजाँदै गर्दा बाटैमा मृत्यु भएको भन्ने विषयबाट उठान भएको मुद्दामा मृतकउपर घरेलु हिंसा हुने गरेको कुरा अभियुक्त तथा साक्षीहरुको बयानबाट पुष्टि हुन्छ । सर्वोच्च अदालतले विशेषज्ञले दिएको रायका आधारमा मृतकको मृत्यु आत्महत्या भएको भन्ने निर्णय गरेको भएतापनि त्यो आत्महत्या पनि घरेलु हिंसकै कारण भएको भन्ने मिसिलको कथावस्तुबाटै सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ । तर

^{३७} ने.का.प., २०७० अंक ६, नि.नं. ९०२२, पृष्ठ ७७७

^{३८} ने.का.प., २०६२ अंक ३, नि.नं. ७५१४, पृष्ठ ३४९

^{३९} ने.का.प., २०६७ अंक २, नि.नं. , पृष्ठ २०१

कानूनको अभावमा घरेलु हिंसाकै कारण मृतकले आत्महत्या गरेको भए तापनि अभियुक्तहरुलाई सजाय गर्न सक्ने कानूनी आधार देखिँदैन ।

५.३.५ रामबहादुर श्रेष्ठको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार वि.राजु भन्ने राजकुमार श्रेष्ठ, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{४०}

“घटनास्थल प्रकृति मुचुल्कामा लाश फेला परेको इनारलाई बाहिरबाट फलामे जालीले ढाकिएको भनी उल्लेख भएको रहेछ । उक्त जाली हटाइएको अवस्थासमेत देखिएन । आफैं हामफाल्ने व्यक्तिले हटाएको फलामे जाली हटेकै अवस्थामा रहनुपर्ने हुन्छ । फलामे जाली हटेको अवस्था नदेखिँदा कुनै व्यक्तिले ईनारमा फाली, जाली यथावत रुपमा राखेको हुन सक्ने अवस्था देखिन आउँछ । सोही लाश जाँच प्रकृति मुचुल्का हेर्दा दुवै आँखा बन्द रहेको, मुख अर्धखुल्ला रहेको तलको दाँत देखिएको, शरीरमा कतै पनि चोटपटक निलडाम घाउ खत आदि केही नदेखिएको, दुवै हात फैलिएको र दुवै खुट्टा अर्ध खुम्चीएको अवस्थाबाट समेत मृतक लक्ष्मी स्वयं ईनारमा हामफाली बाच्ने संघर्ष गर्दा पर्न सक्ने घाखत समेतको अभाव देखिँदा कुनै व्यक्तिले निजलाई मारी ईनारमा फाली, ईनार बाहिरको फलामे जाली समेत ठीक दुरुस्त राखेको अवस्था हुन आउँछ । आफ्नो स्वास्थ्यी अर्कासँग बिग्रीएको देख्दा लोग्नेलाई रीस उठ्नु र लोग्ने स्वास्थ्यीबीच विवाद हुनु अस्वभाविक देखिँदैन । सोही पृष्ठभूमिमा प्रतिवादी राजकुमार श्रेष्ठले मृतक लक्ष्मी श्रेष्ठलाई कर्तव्य गरी मारेको ठहराएको शुरु फैसला सदर गर्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला सदर हुने ।” (यसमा प्रतिवादीले आत्महत्या गरेको जिकिर लिई स्वयंम जाहेरी दिएको अवस्था रहेको) ।

५.३.६ लक्ष्मीमा वादी विरुद्ध लालबहादुर वादीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान^{४१}

यसमा सधैं कुटपिट गरी परिवारप्रति कुनै जिम्मेवारीबोध नगरी घरबाट लखेटिदिने कारणबाट आजित भई हुन गएको आफ्नै पतिको हत्यालाई अन्य हत्या जस्तो जघन्य अपराधका रुपमा चर्को सजाय गरेको मिलेन भनी सर्वोच्च अदालतले यस मुद्दामा घरेलु हिंसाको कारण देखाई मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको १८८ नं अनुसार कम सजाय (सात वर्ष) गरेको छ ।

५.३.७ जीतेन्द्र त्रिपाठी विरुद्ध नेपाल सरकार, मुद्दा : ज्यान मार्ने उद्योग^{४२}

मनसाय अपराधको महत्वपूर्ण कडी हो । मनसायकै आधारमा अपराध निक्कौल हुन्छ । ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं. ले पनि कसैको ज्यान मार्ने मनसायले गरिने उद्योगलाई अपराध घोषणा गर्दै त्यस्तो अपराध गर्नेलाई सजायको व्यवस्था गरेको छ । ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधका लागि पनि ज्यान मार्ने सरहकै सबै तत्व विद्यमान देखिनुपर्दछ । केवल तेश्रो पक्षको हस्तक्षेपलगायतका कुनै कारणले ज्यान भने मर्न नपाएको अवस्थामा सो अपराध उद्योगमात्र हुने हो । मनसायको निर्धारण कार्यको प्रकृतिको आधारबाटै हुने । आत्महत्यामा मर्ने उद्देश्यले नै योजना बनाई मासु र विषादि सेवन गरिएको कुरा आत्महत्या गर्ने तयारीको रुपमा रहेको कुरा

^{४०} ने.का.प. २०५६ अंक ९, नि.नं. ६७९०, पृष्ठ ७१२,

^{४१} ने.का.प. २०६० अंक ७/८ पृष्ठ ५८७

^{४२} स.अ. बुलैटिन, २०६८ माघ, पूर्णांक ४७०, पृष्ठ ३२

घटनास्थलबाट बरामद Suicide Note ले पुष्टि गरिरहेको छ । विषादी सेवन अप्रभावकारी भएपछि चक्कु प्रहार भई दुवैजना गम्भीर अवस्थामा घाइते भएको कुरा सफाई पाएका प्रतिवादी जीवन त्रिपाठीको अदालत समेतमा व्यक्त भएको कथनबाट पुष्टि हुन्छ । जीवन त्रिपाठीलाई लागेको घाउचोटलाई मुख्य रूपमा आधार मानेर प्रतिवादीमध्येका यी पुनरावेदकलाई ज्यान मार्ने उद्योग ठहर भएको छ । तर, सोही प्रकृतिको घाउ पुनरावेदक जीतेन्द्र त्रिपाठीलाई पनि सोही बेला लागेको छ भन्ने कुरालाई निर्णय गर्दा जानकारीमा लिएको पाइन्छ । अरुलाई मार्नेमात्र मनसाय राख्ने व्यक्तिले आफूलाई पनि सोही स्थानमा सोही रूपमा मार्ने प्रयास गर्दैन । अपराध गर्नेले उद्देश्य पूरा पनि होस् र आफू कानूनका आँखा छल्ल पनि सफल हुन सकियोस् भन्ने सोचाई राख्दछ भन्ने अपराध मनोविज्ञानको सामान्य सिद्धान्तलाई बिसरेर न्याय गर्न नसकिने ।

५.३.८ नेपाल सरकार वि. बम बहादुर बस्नेत, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान^{४३}

जीवनप्रति जीजिविषा राख्ने युवतीले सहजै आत्महत्या गर्ने निर्णय लिन कुनै अपरिहार्य कारण हुनैपर्छ । आत्महत्या गर्न मानिसले तत्काल पनि निर्णय लिन सक्दछ । आत्महत्या गर्न एक्कासी मन परिवर्तन भई अठोट गरिन पनि सक्दछ । तर यसका पछाडि भरपर्दो कारण भने हुनै पर्ने । आत्महत्या गर्ने व्यक्तिले आफ्नो निर्णय बिनाव्यवधान कार्यान्वयन होस् र त्यसमा आफूलाई सफलता मिलोस् भन्ने ध्येय राखेको हुन्छ । यसकारण उसले आफ्नो निर्णय कार्यान्वयन गर्न भरपर्दो र सुरक्षित स्थानको चयन गर्ने ।

५.३.९ अधिवक्ता रेश्मा थापा विरुद्ध श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद सचिवालयसमेत^{४४}

समाजमा महिला विरुद्ध हुने हिंसा (बोक्सीको आरोप तथा ज्यादती) हुन नदिन तथा त्यस्ता अपराध सहभागीहरुलाई सजाय गर्न गराउनको लागि भएको सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा कानून बनाउन सर्वोच्च अदालतले यस रिट मार्फत निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ । सर्वोच्च अदालतले महिलावर्ग माथि हुने गरेको अमानुषिक व्यवहार रोकथाम र नियन्त्रण गर्न समूचित कानूनको व्यवस्था नभएको निष्कर्ष निकाली बोक्सीको आरोप लगाई हुने गरेको अन्याय, अत्याचार, उत्पीडित, यातना दिने कार्य रोकथाम, नियन्त्रण एवम् सजाय गर्ने प्रभावकारी ऐन तर्जुमा गर्न तथा सामाजिक सचेतना अभिवृद्धि गरी रुढीवादी, अन्धविश्वासी अज्ञानता हटाउने उद्देश्यले सचेतना कार्यक्रम समेत गर्न सरकारको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी भएको छ ।

५.३.१० अधिवक्ता ज्योति पौडेल विरुद्ध नेपाल सरकार^{४५}

पीडित महिलालाई पति र घरपरिवारबाट भएको कुटपिट र अनुहार तथा शरीरमा एसिड खन्याई पुग्न गएको क्षतिपूर्ति दिन, औषधोपचार गराई दिन र त्यस्ता महिलाको सन्दर्भमा राज्यको तर्फबाट कानूनमा पुनर्स्थापना, सुरक्षित बास सम्बन्धी व्यवस्था समावेश गर्न र सजाय सम्बन्धी व्यवस्था अपर्याप्त हुँदा संशोधन गर्न आदेश गरिपाउन गरेको प्रस्तुत रिटमा सर्वोच्च

^{४३} ने.का.प. २०७०, अंक ६, नि.नं. ९०२२, पृष्ठ, ७७७

^{४४} सम्बत २०५८ सालको रिट नम्बर २८९९ उत्प्रेषण समेत

^{४५} २०६६ को रिट ०४२४ परमादेश आदेश मिति २०६६/४/२८

अदालतले घरेलु हिंसा सम्बन्धी कानूनको व्यवस्था अपर्याप्त हुँदा आवश्यक संशोधन गर्न, घरेलु हिंसा पीडितलाई राज्यले निःशुल्क कानूनी सहायता निरन्तर उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न, घरेलु हिंसा सम्बन्धी मुद्दाको सुनुवाइ गर्न सकेसम्म महिला न्यायाधिशहरूले मुद्दा हेर्ने व्यवस्था गरी शुरु तहमा छुट्टै Fast Track Court गठन गर्न र सोको लागी गठित अध्ययन समितिले दिएको सिफारिस लागू गर्दै जानु भनी सरकारका नाउँमा निर्देशात्मक आदेश जारी गरेको छ ।

परिच्छेद - ६

स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त पृष्ठपोषण

६.१ स्थलगत अध्ययनको विवरण

आत्महत्या गरेका वा गर्न बाध्य पारिएका पीडित वा पीडितका परिवारका सदस्य तथा यस्ता वारदातको अनुसन्धान, अभियोजनमा सम्लग्न प्रहरी कर्मचारी एवं सरकारी वकिलसँग अन्तरक्रिया तथा तयार गरिएका प्रश्नहरूको आधारमा सूचना संकलन गर्ने प्रयोजनार्थ कार्यदलको निर्णय बमोजिम मिति २०७१।१२।२८ देखि २०७२।१।२ सम्म यस कार्यदलका संयोजक श्री कृष्णजीवी घिमिरे र सदस्य श्री शिवप्रसाद आचार्य खटिएकोमा सो स्थलगत अध्ययनका मुख्य प्राप्तिहरूलाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) रुपन्देही

मिति २०७१।१२।२८ र २९ गतेको दिन जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय, रुपन्देहीका जिल्ला न्यायाधिवक्ता श्री कमल पन्थी, प्रमुख जिल्ला अधिकारी श्री तोयम रायमाभी, प्रहरी उपरीक्षक श्री राजेन्द्र ढकाल, पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालय, बुटवलका उपन्यायाधिवक्ताहरू लगायतका कर्मचारीहरूसँग सुभाब संकलन तथा अन्तरकृया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । अन्तरकृया कार्यक्रममा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसुर कायम गर्ने कानूनको आवश्यकता र यसको महत्व तथा यसका जोखिमका बारेमा छलफल गर्ने कार्य भयो । कार्यक्रममा यस्ता कानूनको निर्माण गर्दा सरोकार निकायसँग व्यापक छलफलको आधारमा निर्माण गर्नुपर्ने, कानूनको आडमा दोश्रो पक्षले लाभ लिनसक्ने, यसको व्यापक दुरुपयोग हुनसक्ने हुँदा यसतर्फ बृहत रुपमा छलफल गरी यस्ता कानूनको निर्माण गर्नुपर्ने भन्ने विषयमा सहभागीको तर्फबाट सुभाब प्राप्त भएको थियो ।

कानूनको निर्माण गर्दा कसूरको वर्गीकरण गरी गर्नुपर्ने, यसमा व्यापक राजनीतिकरण हुन सक्ने, अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धान अधिकारीलाई पनि दबाब आउनसक्ने हुँदा यसबाट आउन सक्ने जोखिमतर्फ सजग हुनुपर्नेतर्फ सहभागीहरूले औल्याउनु भएको थियो । आत्महत्या गरेको कुरालाई महिलाको हकमा माईती पक्षले स्वीकार गर्न नसक्ने, रीस ईवी साँध्न यसलाई एउटा साधनको रुपमा प्रयोग गर्न सक्नेजस्ता पक्षतर्फ सचेत हुनुपर्ने धारणा सहभागीहरूले राख्नु भएको थियो । कानून निर्माण गर्दा भन्ने तेस्रो पक्ष शिकार हुन नहुने भन्ने विषयमा आफ्ना धारणा उहाँहरूले प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । आत्महत्या गर्ने कार्यमा विष प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको, औषधी पसलबाट यस्ता विषादी खरिद गरी लैजाने गरेको हुँदा औषधी पसलबाट निश्चित उमेर समूहका व्यक्तिलाई मात्र यस्ता विषादी बिक्री गर्नुपर्ने, बिक्री वितरण गर्दा रेकर्ड राख्नुपर्ने जस्ता प्रावधान राखिएमा आत्महत्याको दरमा उल्लेख्य रुपमा कमी आउन जाने धारणा सहभागीहरूले राख्नु भएको थियो । आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यको कसूर पुष्टि कसरी गर्ने ? अर्को व्यक्ति भन पीडित हुने हो कि ? कानूनको निर्माण गर्दा यस्ता जोखिमको पहिचान गर्नुपर्ने जस्ता कुराहरू उक्त अन्तरकृया कार्यक्रममा सहभागीहरूले राख्नु भएको थियो ।

यसै गरी आत्महत्या गरेका पीडितका परिवारसँग निर्धारित प्रश्नावली भराई संकलन गरियो । प्रहरी कर्मचारी अर्थात अनुसन्धान अधिकृत, अभियोजन कार्यमा सम्मलग्न सरकारी वकिलसँग पनि तयार भएका प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना संकलन गर्ने कार्य गरियो ।

(ख) कास्की

मिति २०७१।१२।३० र २०७२।१।१ गतेका दिन कास्की जिल्लामा पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालयका सहन्यायाधिवक्ता श्री गणेशबाबु अर्याल, उपन्यायाधिवक्ताहरु, शाखा अधिकृतहरु, कास्की जिल्लाका प्रहरी उपरीक्षक श्री हरिबहादुर पाल, डि.एस.पी श्री केदार रजौरे, जिल्ला न्यायाधिवक्ता श्री योगनाथ ढकाल, सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्ताहरु एवं प्रहरी निरीक्षक देवीप्रसाद पौडेल लगायतका प्रहरी अधिकृतहरूसँग भेटघाट, छलफल र अन्तरकृया भयो । उक्त कार्यक्रममा सहभागीहरुले युवायुवतीबीच बीच प्रेम सम्बन्ध कायम भएको अवस्थामा सामान्य विवादको कारण वा विवाह गर्न ईन्कार गरेमा आत्महत्या हुने गरेको, पति पत्नीबीच भएको सामान्य विवादको कारण आवेशमा आई आत्महत्या गर्ने गरेको, सासुले छोरा आफूबाट टाढा नहोस् भन्नका खातिर छोरासँग धेरै भेटघाट गर्न नदिएको कारण बुहारीले आत्महत्या गर्ने गरेको, दाईजोको निहुँमा परिवारबाट तनाव दिने गरेको कारण आत्महत्या गर्ने गरेको, वैदेशिक रोजगारमा गएको अवस्थामा पति पत्नी बीच भएको अविश्वासको कारण पत्नीले आत्महत्या गर्ने गरेको, कतिपय अवस्थामा वैदेशिक रोजगारमा विदेशमा गएर श्रीमानले पैसा कमाई श्रीमतीको नाममा पठाउने गरेको तर अस्वाभाविक खर्चको कारण श्रीमान विदेशबाट घरमा फिर्ता भएको अवस्थामा हिसाब किताब बुझाउन नसकेको कारण पनि आत्महत्या गर्ने गरेको भन्नेजस्ता कुराहरु राख्नुभएको थियो ।

यसै गरी, आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यको अनुसन्धान जटिल हुन सक्ने, सजाय गर्दा समेत भन्ने दोश्रो पक्ष पीडित हुन जानसक्नेतर्फ सचेत हुनुपर्ने, सजाय गर्दा अपराधको वर्गीकरण गरी सोही आधारमा सजाय गर्नुपर्ने, समाजमा यसले प्रतिकूल प्रभाव पर्नेतर्फ पनि सचेत हुनुपर्ने, समाजको वा भीडको दबाबमा पनि जाहेरी लिई मुद्दा चलाउनु पर्ने बाध्यता सृजना हुनसक्ने जस्ता जोखिमहरुलाई विश्लेषण गरी कानून बनाउनुपर्नेजस्ता विषयमा सहभागीहरुले सुझाव दिनु भएको थियो ।

६.२ अर्न्तवार्ताको विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनमा सरकारी वकील र प्रहरी कार्यालयसँग तथा पीडित र आश्रित परिवारसँग समेत गरी २ प्रकारका प्रश्नावलीहरू तयार गरी आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्नुपर्ने आवश्यकता बारेमा तथ्यांक संकलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । सरकारी वकील र प्रहरी कार्यालयसँग सम्बन्धित प्रश्नावलीलाई अनुसूचिमा समावेश गरिएको छ ।

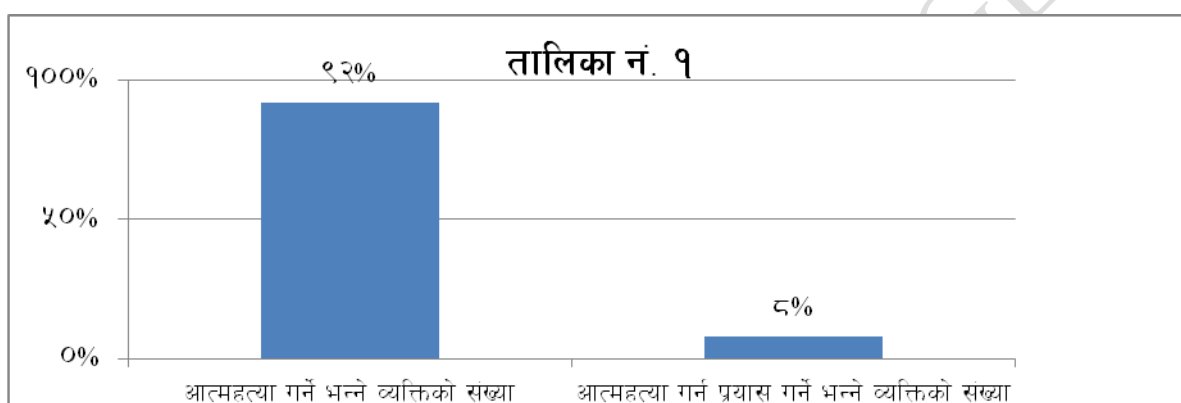
६.२.१ पीडित र आश्रित परिवारसँग लिईएको अर्न्तवार्ताको विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनको क्रममा पीडित र आश्रित परिवारका निम्ति परिवारमा कसैले आत्महत्या वा सोको प्रयास गरेको छ, छैन छ भन्ने परिवारमा कसले आत्महत्या गरेको थियो वा परिवारमा कसले आत्महत्याको प्रयास गरेको थियो, यसरी आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नुको पछि कारण के थियो, घरको सदस्यले आत्महत्या गर्दा परिवारमा कस्तो असर परिरहेको छ,

आफन्तले आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्दा कुनै पूर्वसङ्केतहरू देखाउनु भएको थियोकी? यदि थियो भने के कस्ता पूर्वसङ्केतहरू थाहा पाउनुभएको थियो, आत्महत्याका घटनाहरूको न्यूनीकरणका लागि कुन उपायहरू चाल्नुपर्ला, आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ, यदि आवश्यक छ भने किन जस्ता प्रश्नावली तयार गरी अर्न्तवार्ता लिइएको छ । यस क्रममा ३७ जना पीडित वा आश्रित परिवारका सदस्यसँग अर्न्तवार्ता लिइएको छ । उक्त अर्न्तवार्ताहरूबाट प्राप्त तथ्यांक निम्नानुसार रहेको छ :

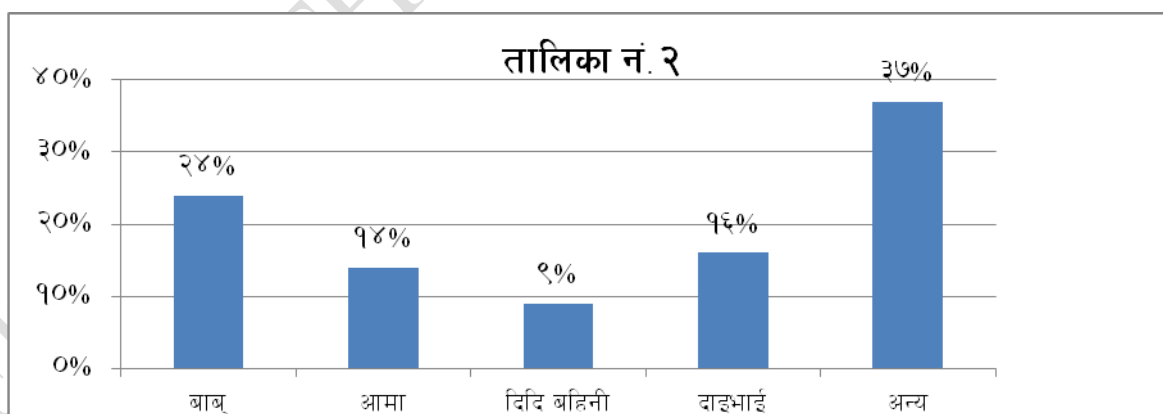
६.२.१.१ के तपाईंको परिवारमा कसैले आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नुभएको छ ?

यस प्रश्नमा परिवारमा आत्महत्या गरेको छ भन्नेमा ९२% र आत्महत्याको प्रयास गरेको छ भन्नेमा ८% रहेका छन् । यसमा आत्महत्याको प्रयास भन्दा आत्महत्या गर्ने भन्नेको संख्या बढी रहेको देखिन्छ ।

६.२.१.२ तपाईंको परिवारमा कसले आत्महत्या गर्नु भयो ?

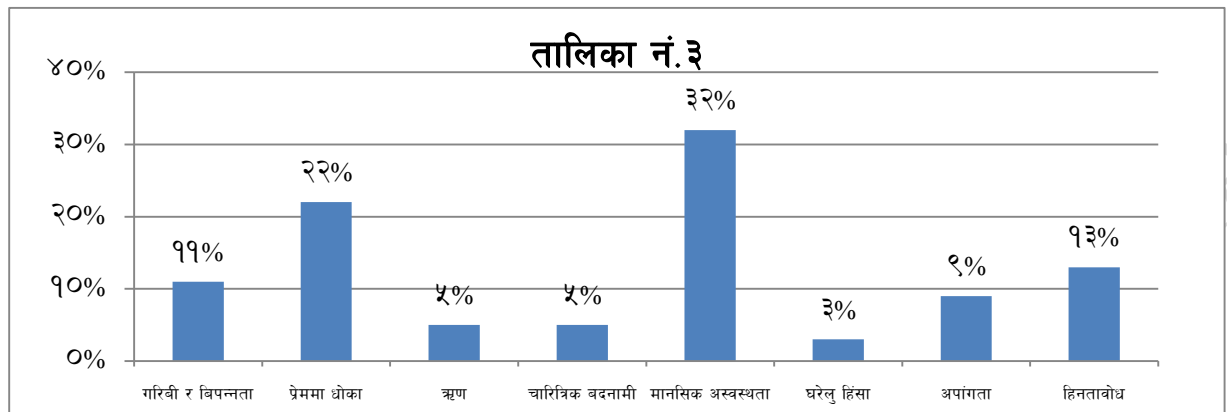
यस प्रश्नमा बुबाले आत्महत्या गर्नु भयो भन्नेमा २४% ले, आमा ले आत्महत्या गर्नुभयो भन्नेमा १४%, दिदिबहिनीले भन्नेमा ९%, दाइभाईले भन्नेमा १६% र अन्यमा ३७% रहेको पाइयो ।

६.२.१.३ तपाईंको विचारमा आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नुको पछि कारण के थियो ?

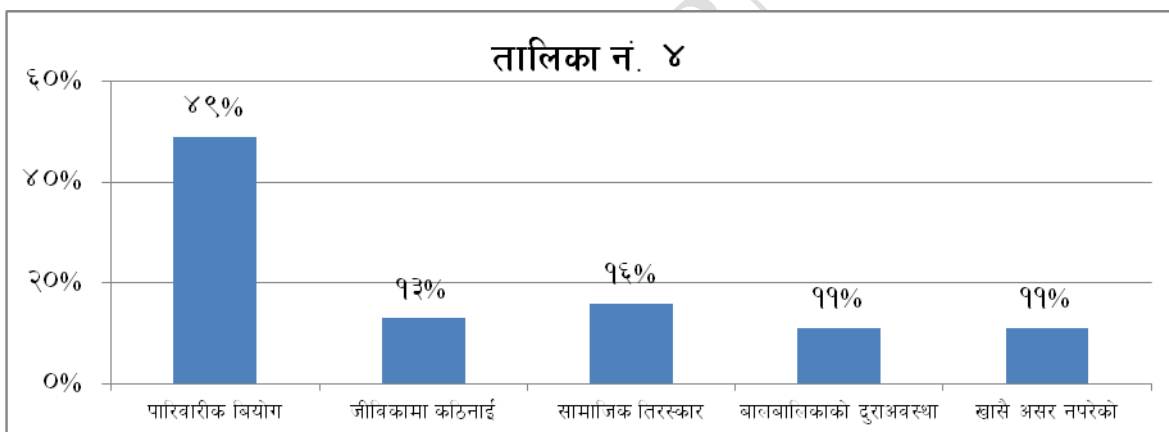
यस प्रश्नमा गरिवी र विपन्नताको कारण ११%, प्रेममा धोकाको कारण २२%, ऋणग्रस्तताको कारण ५% चारित्रिक बदनामीको कारण ५%, मानसिक अस्वस्थताका कारण ३२%, घरेलु हिंसाको कारण ३%, अपाङ्गताका कारण ९% र अन्य हिनतावोध, वितृष्णाका कारण १३% रहेको पाइयो ।

आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नुको पछिको कारणमा सबैभन्दाबढी मानसिक अस्वस्थताका कारण ३२% र सो पछि प्रेममा धोकाको कारण २२% रहेको देखिन्छ ।

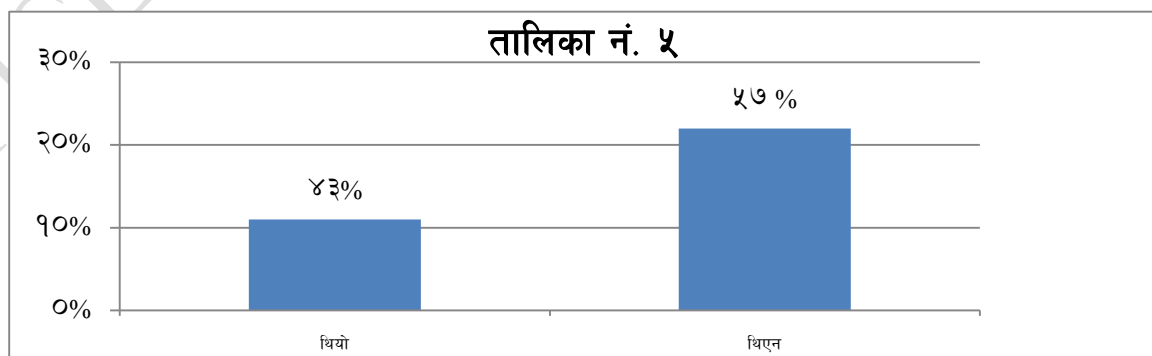
६.२.१.४ घरको सदस्यले आत्महत्या गर्दा तपाईंको परिवारमा कस्तो असर परिरहेको छ ?

यस प्रश्नमा पारिवारिक वियोगमा ४९%, जीविकामा कठिनाईमा १३%, सामाजिक तिरस्कारमा १६%, बालबालिकाको दुरावस्थामा ११% र खासै असर परेको छैन भन्नेमा ११% रहेको छ ।

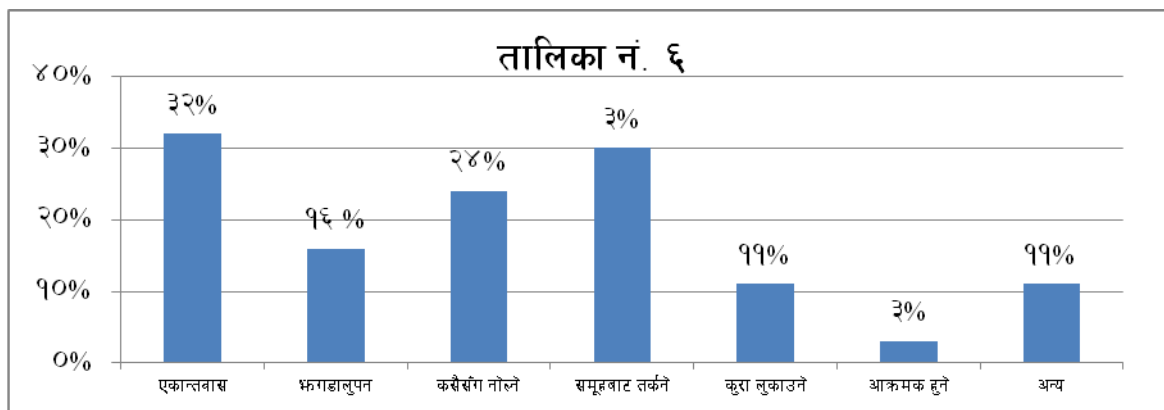
६.२.१.५ तपाईंको आफन्तले आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्दा कुनै पूर्व सङ्केतहरू देखाउनु भएको थियो ?

यस प्रश्नमा पूर्व संकेतहरू देखाउनु भएको थियो भन्नेमा ४३% र कुनै पूर्व संकेत देखाउनु भएको थिएन भन्नेमा ५७% रहेको पाइयो ।

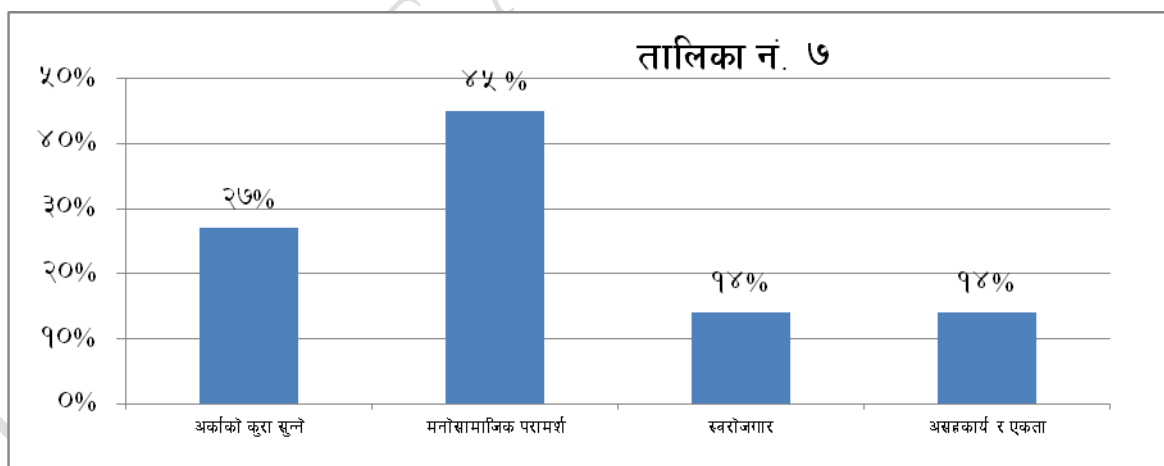
६.२.१.६ के कस्ता पूर्वसङ्केतहरु थाहा पाउनुभएको थियो ?

यस प्रश्नमा एकान्तवास भन्नेमा ३२%, भगडालुपन/ चिढचिढाउने भन्नेमा १६%, कसैसँग बोल्न नखोज्ने/ अनावश्यक डराउने/ भस्किने भन्नेमा २४%, समूहबाट तर्किने भन्नेमा ३%, कुनै कुरा लुकाएजस्तो गर्नेमा ११% कुनै व्यक्तिप्रति बढी नै आक्रामक हुने भन्नेमा ३% र अन्यमा ११% रहेको छ।

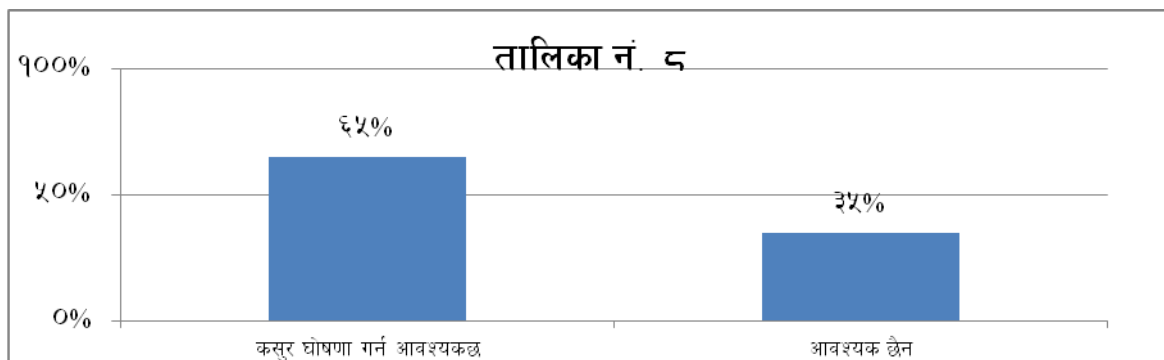
६.२.१.७ तपाईंको विचारमा आत्महत्याका घटनाहरुको न्यूनीकरणका लागि कुन उपायहरु चाल्नुपर्ला ?

यस प्रश्नमा अर्काको कुरा सुन्ने र मर्का बुझ्ने व्यवहार गरेमा आत्महत्याको घटना न्यूनीकरण हुन्छ भन्नेमा २७%, मनोसामाजिक परामर्श भन्नेमा ४५%, स्वरोजगार भन्नेमा १४% र परिवारका सदस्यबीच सहकार्य र एकता भन्नेमा १४% रहेको पाइयो। आत्महत्या घटनाहरु न्यूनीकरणका लागि मनोसामाजिक परामर्श भन्नेमा सबैभन्दाबढी ४५% रहेको देखिन्छ।

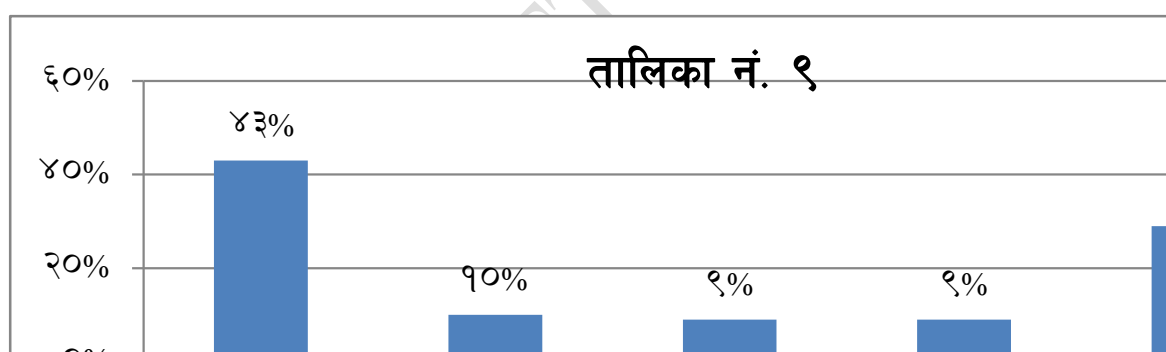
६.२.१.८ तपाईंको मतमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ ?

यस प्रश्नमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ भन्नेमा ६५% र छैन भन्नेमा ३५% रहेको छ । यस अध्ययनबाट पनि आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ भन्नेमा सबै भन्दा बढी ६५% रहेको देखिन्छ ।

६.२.१.९ आवश्यक छ भने किन ?

यस प्रश्नमा बाध्यात्मक आत्महत्याका दोषीलाई सजाय दिलाउन भन्नेमा ४३%, कर्तव्य ज्यानको कोणबाट अनुसन्धान र अभियोजन हुनबाट रोक्न भन्नेमा १०%, दाइजोजन्य उत्पीडनबाट महिलालाई जोगाउन भन्नेमा ९%, घरेलु हिंसालाई नियन्त्रण गर्न भन्नेमा ९% र बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न भन्नेमा २९% रहेको छ ।

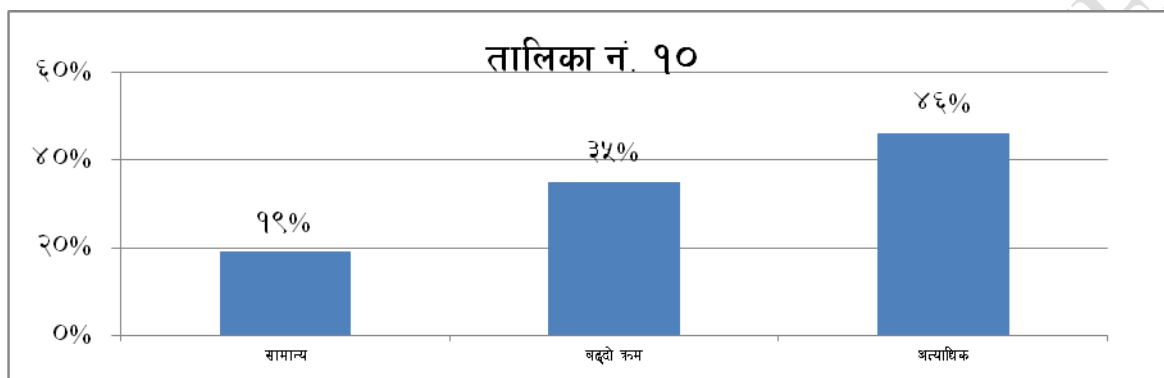
६.२.२ सरकारी वकील र प्रहरीसँग लिइएको अर्न्तवार्ताको विश्लेषण

यसै गरी अध्ययनको क्रममा सरकारी वकील र प्रहरी कार्यालयसँग प्रश्नावली तयार गरी तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । अध्ययनको क्रममा २६ जनासँग अर्न्तवार्ता लिइएको थियो । प्रश्नावलीमा आत्महत्याका वारदातहरु हुने दर, गत आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा प्रकाशमा आएका आत्महत्याका घटनाहरु, आत्महत्या हुनुको प्रमुख कारण, आत्महत्याको घटनाबाट परिवारमा पर्ने नकारात्मक असरहरु, आत्महत्याको घटनाबाट समाजमा पर्ने नकारात्मक असरहरु, आत्महत्याका घटनाहरुको न्यूनीकरणका लागि कुन उपायहरु चाल्नुपर्ला, आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ, छैन यदि आवश्यक छ भने किन, आत्महत्या गर्न मानिसहरुलाई कसरी बाध्य पारिन्छ जस्तो लाग्छ, आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्दा प्रतिवादीलाई कसूरको मात्रा हेरी कतिसम्म सजाय गर्नु

उपयुक्त हुन्छ, आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्दा ध्यान पुर्‍याउनुपर्ने कुरा, आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गरियो भने सरकारी वकील र प्रहरीहरूको थप भूमिका के हुन सक्छ, जस्ता प्रश्नावली तयार गरी अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । उक्त अन्तर्वार्ताहरूबाट प्राप्त तथ्यांक निम्नानुसार रहेको छ :

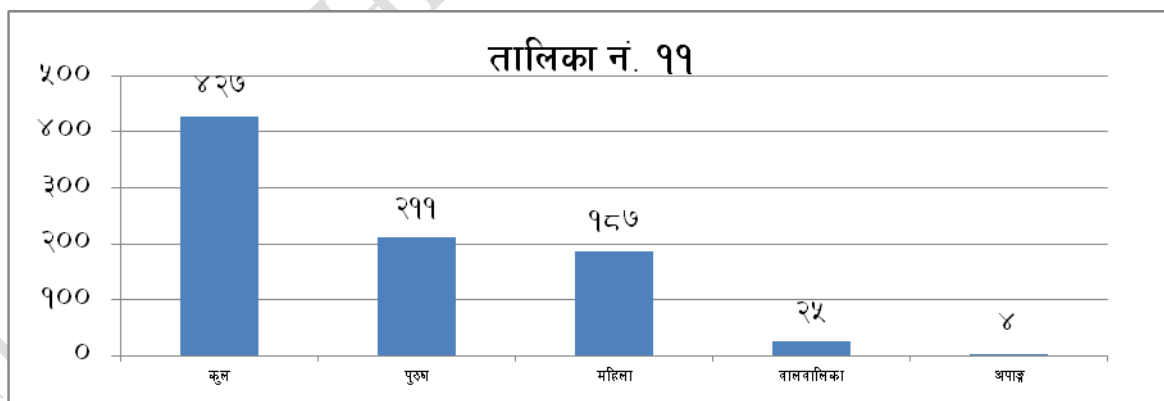
६.२.२.१ यस जिल्लामा आत्महत्याका वारदातहरू हुने दर कतिको छ ?

यस प्रश्नमा सामान्य भन्नेमा १९%, बढ्दो क्रममा भन्नेमा ३५% र अत्याधिक दर भन्ने ४६% रहेको छ । यसमा आत्महत्या दर अत्यधिक रहेको भन्नेमा सबैभन्दाबढी ४६% रहेको देखिन्छ ।

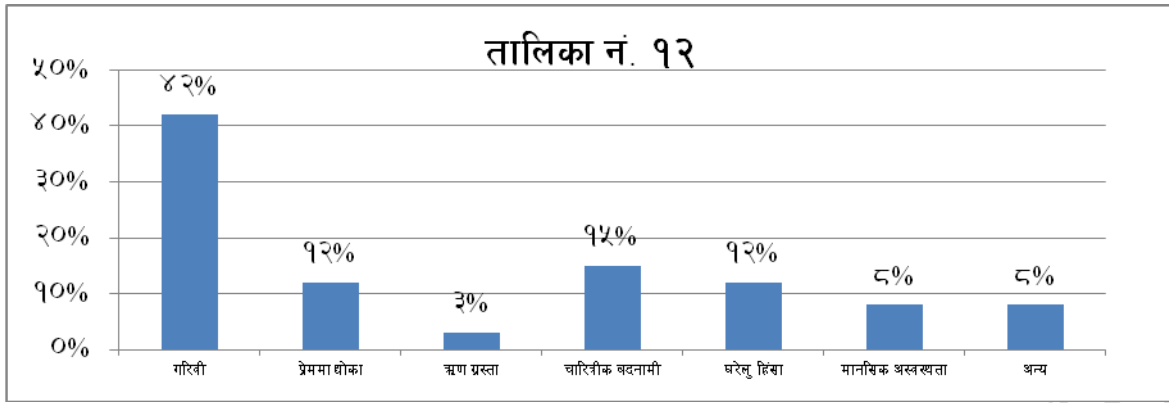
६.२.२.२ गत आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा यस जिल्लामा प्रकाशमा आएका आत्महत्याका घटनाहरू कति थिए?

यस प्रश्नमा आत्महत्या गर्नेको संख्या कुल ४२७ जना रहेको जसमा पुरुष २११ जना, महिला १८७ जना, सोह्र वर्षमुनिका बालबालिका २५ जना र अपाङ्ग ४ जना रहेको पाइयो । यस आर्थिक वर्षमा आत्महत्या गर्नेको संख्या ४२७ जना रहेकोले आत्महत्या गर्नेको संख्या बढ्दै गएको देखिन्छ ।

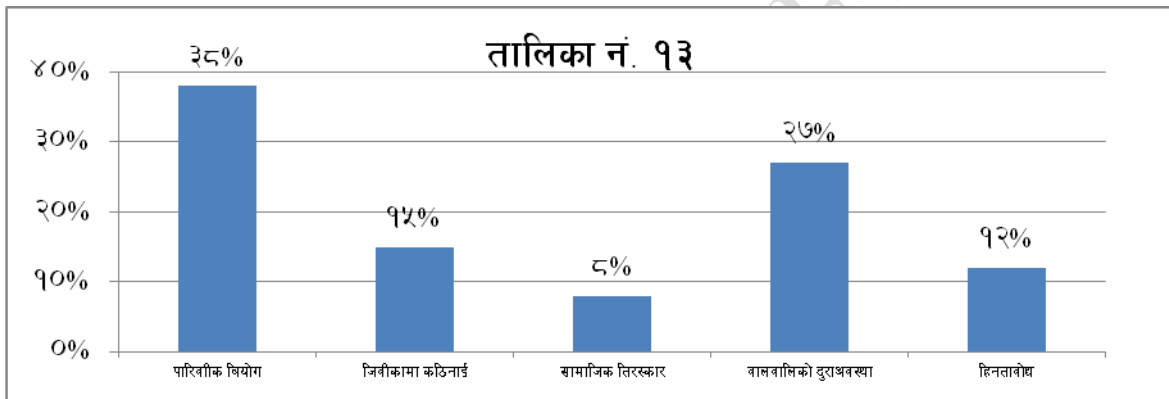
६.२.२.३ तपाईंको हालसम्मको अनुभवमा आत्महत्या हुनुको प्रमुख कारण के होला ?

यस प्रश्नमा गरिबी र विपन्नताको कारण भन्नेमा ४२%, प्रेममा धोका भन्नेमा १२%, ऋणग्रस्तता भन्नेमा ३%, चारित्रिक बदनामी भन्नेमा १५%, घरेलु हिंसाका कारण भन्नेमा १२%, मानसिक अस्वस्थता भन्नेमा ८% र अन्य भन्नेमा ८% रहेको छ ।

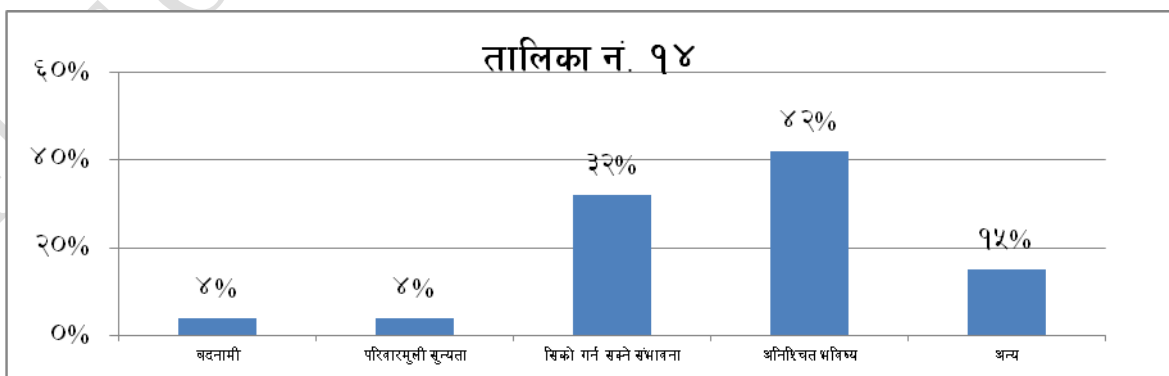
६.२.२.४ आत्महत्याको घटनाबाट परिवारमा पर्ने नकारात्मक असरहरु के के हुन सक्छन् ?

यस प्रश्नमा पारिवारिक वियोग भन्नेमा ३८%, जीविकामा कठिनाई भन्नेमा १५%, सामाजिक तिरस्कार भन्नेमा ८%, बालबालिकाको दुरावस्था भन्नेमा २७% र हिनताबोध भन्नेमा १२% रहेको छ ।

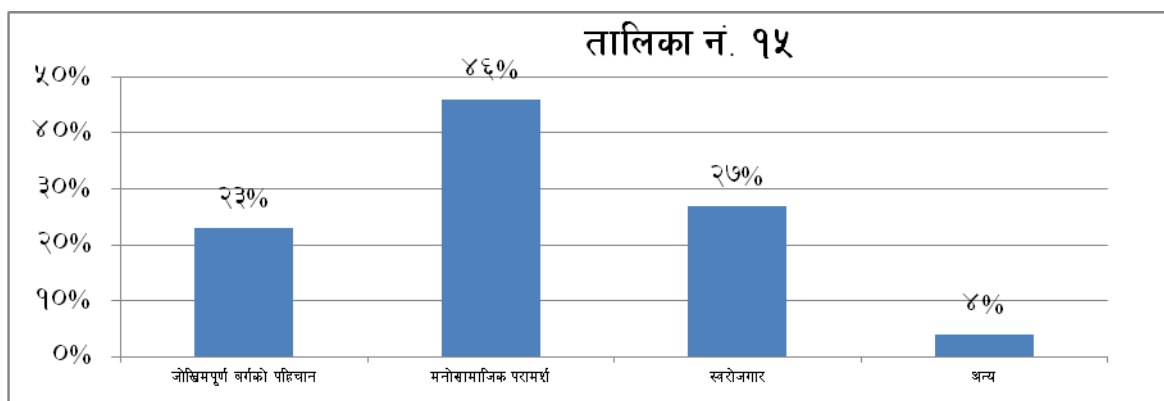
६.२.२.५ आत्महत्याको घटनाबाट समाजमा पर्ने नकारात्मक असरहरु के के हुन सक्छन् ?

यस प्रश्नमा बदनामी भन्नेमा ४%, परिवारमूलीको शून्यता भन्नेमा ४%, अरुले समेत सिको गर्नसक्ने संभावना भन्नेमा ३२%, आश्रितहरुको अनिश्चित भविष्य भन्नेमा ४२% र अन्यमा १५% रहेको छ । यसमा आश्रितहरुको अनिश्चित भविष्य भन्नेमा सबैभन्दा ४२% बढी रहेको पाइयो ।

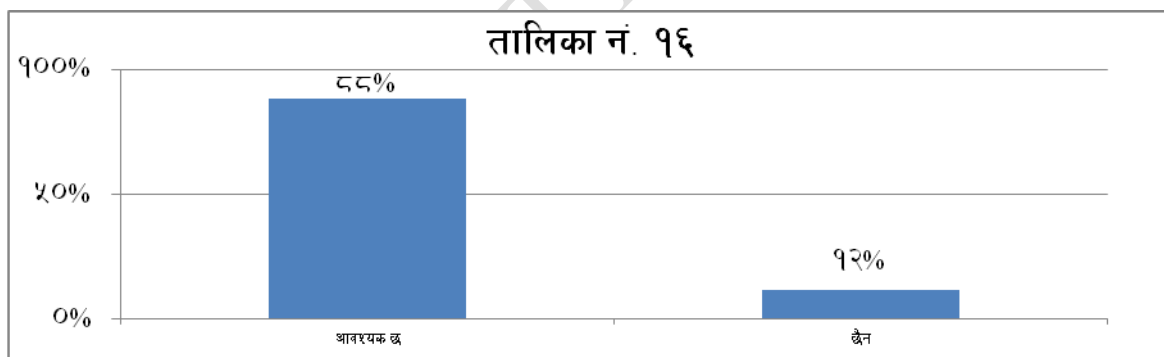
६.२.२.६ तपाईंको विचारमा आत्महत्याका घटनाहरुको न्यूनीकरणका लागि कुन उपायहरु चाल्नुपर्ला?

यस प्रश्नमा जोखिमपूर्ण वर्गहरुको पहिचान भन्नेमा २३%, मनोसामाजिक परामर्श भन्नेमा ४६%, स्वरोजगार भन्नेमा २७% र अन्यमा ४% रहेको छ । यसमा मनोसामाजिक परामर्शबाट आत्महत्याका घटना कम गर्न सकिन्छ भन्नेमा सबै भन्दा बढी ४६% रहेको पाइयो ।

६.२.२.७ तपाईंको मतमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ ?

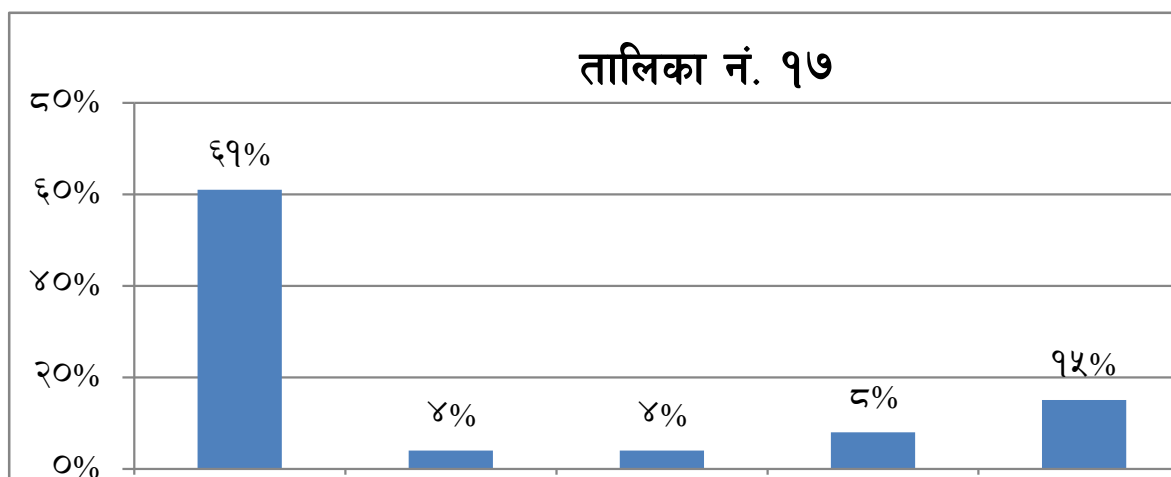
यस प्रश्नमा आवश्यक छ भन्नेमा ८८% र आवश्यक छैन भन्नेमा १२% रहेको पाइयो । यस तथ्यांकबाट पनि आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ भन्ने मतसंख्या सबै भन्दा बढी ८८% रहेको पाइयो ।

६.२.२.८ आवश्यक छ भने किन ?

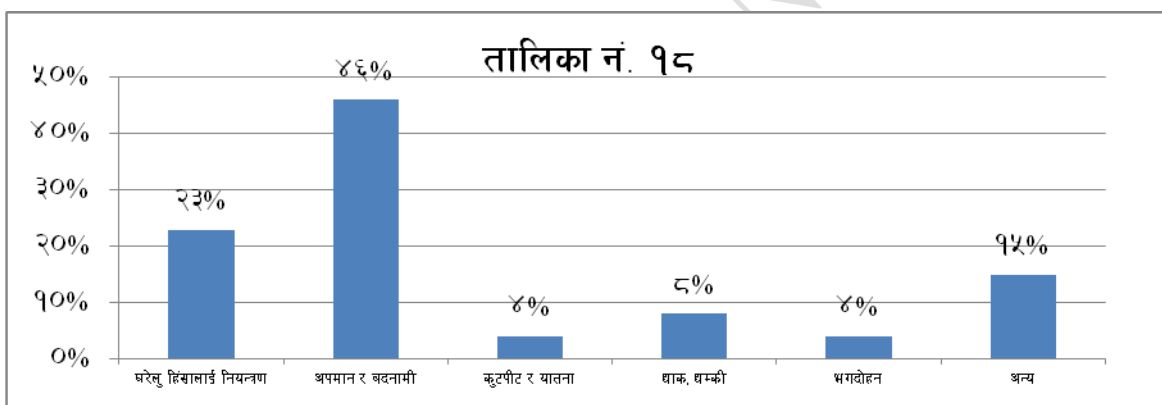
यस प्रश्नमा बाध्यात्मक आत्महत्याका दोषीलाई सजाय दिलाउन भन्नेमा ६१%, कर्तव्य ज्यानको कोणबाट अनुसन्धान र अभियोजन हुनबाट रोक्न भन्नेमा ४%, दाइजोजन्य उत्पीडनबाट महिलालाई जोगाउन भन्नेमा ४%, घरेलु हिंसालाई नियन्त्रण गर्न भन्नेमा ८%, बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न भन्नेमा १५% र अन्यमा ८% रहेको छ ।

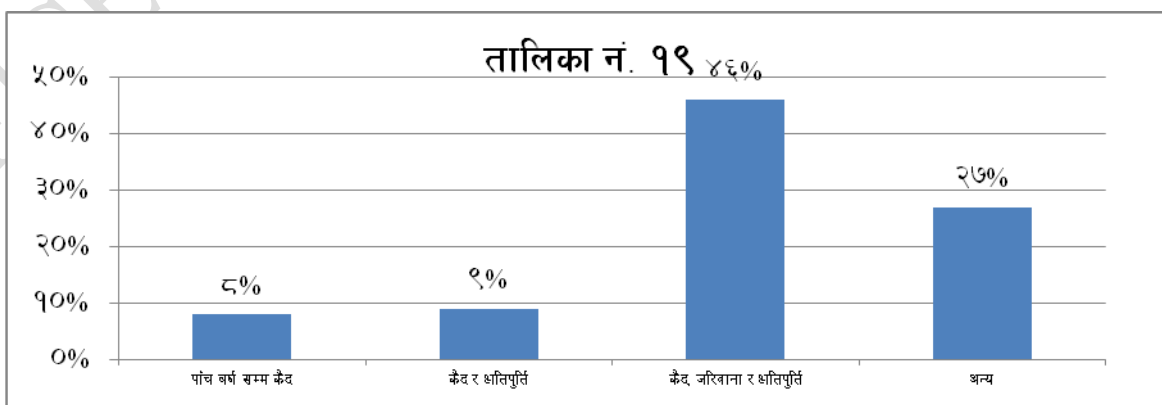
६.२.२.९ तपाईंको विचारमा आत्महत्या गर्न मानिसहरुलाई कसरी बाध्य पारिन्छ जस्तो लाग्छ ?

यस प्रश्नमा घरेलु हिंसा गरेर भन्नेमा २३%, अपमान र बदनामी गरेर भन्नेमा ४६%, कुटपिट र यातनाबाट भन्नेमा ४%, धाक, धम्की दिएर भन्नेमा ५%, भगदोहन गरेर भन्नेमा ४% र अन्यमा १५% रहेको छ ।

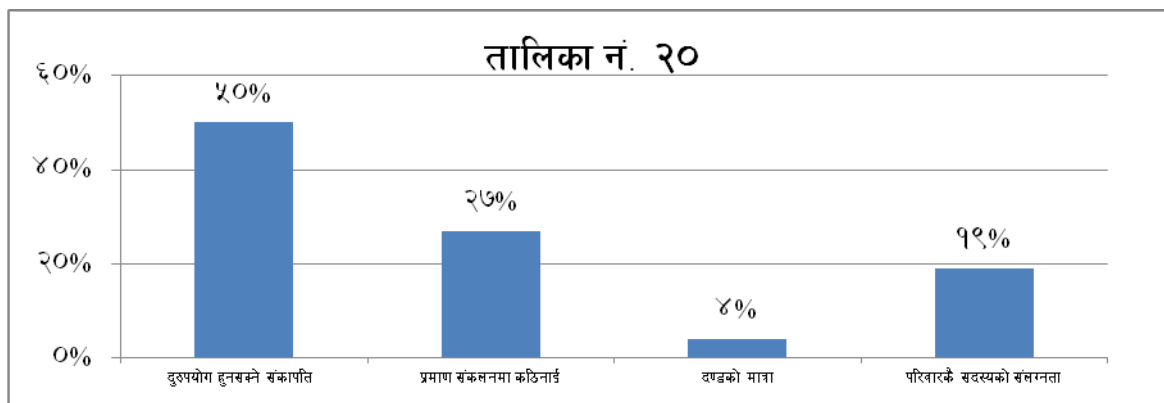
६.२.२.१० आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्दा प्रतिवादीलाई कसूरको मात्रा हेरी कतिसम्म सजाय गर्न उपयुक्त हुन्छ ?

यस प्रश्नमा पाँच वर्षसम्म कैद भन्नेमा ५%, कैद र क्षतिपूर्ति भन्नेमा १९%, कैद, जरिवाना र क्षतिपूर्ति भन्नेमा ४६% र अन्य भन्नेमा २७% रहेको छ ।

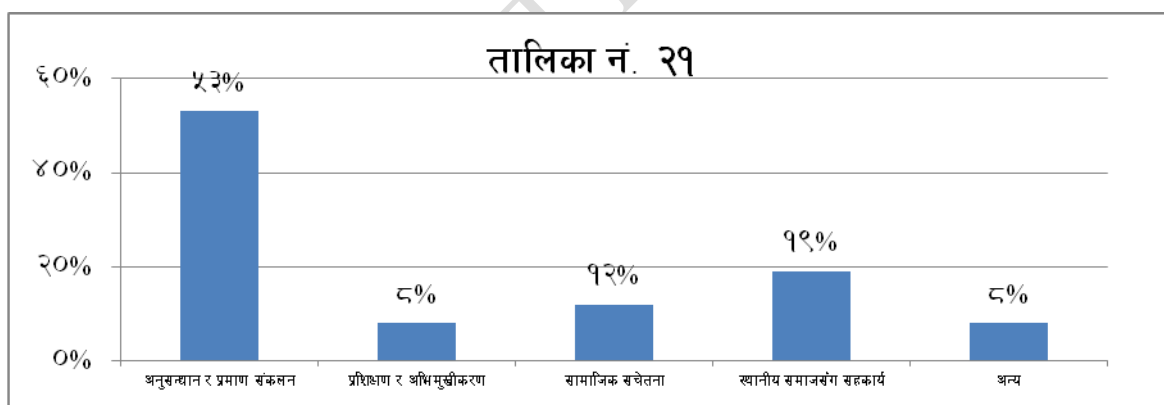
६.२.२.११ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्दा ध्यान पुर्‍याउनुपर्ने कुरा केहो?

यस प्रश्नमा दुरुपयोग हुनसक्ने संभावनाप्रति सचेत भन्नेमा ५०%, मूल साक्षीकै मृत्यु हुने हुँदा प्रमाण संकलनमा कठिनाई भन्नेमा २७%, दण्डको मात्रा भन्नेमा ४% र परिवारकै सदस्यहरुको संलग्नता भन्नेमा १९% रहेको छ ।

६.२.२.१२ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गरियो भने सरकारी वकील र प्रहरीहरुको थप भूमिका के हुन सक्छ ?

यस प्रश्नमा फरक कोणबाट अनुसन्धान र प्रमाण संकलन भन्नेमा ५३%, बेग्लै प्रशिक्षण र अभिमुखीकरण भन्नेमा ८%, सामाजिक सचेतना भन्नेमा १२%, सबुद संकलन र वकपत्रका लागि स्थानीय समाजसँग सहकार्य भन्नेमा १९% र अन्य भन्नेमा ८% रहेको छ ।

परिच्छेद-७

आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गर्दाका प्रभावहरु

७.१ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गर्दा मौजूदा कानूनी प्रावधान र फौजदारी न्याय प्रणालीमा पर्ने असर

नेपालमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराधको रूपमा नहेरिएको तर प्रस्तावित अपराध संहितामा यस कार्यलाई कसूर कायम गरी दण्डको समेत व्यवस्था गरिएको सन्दर्भमा निश्चित रूपमा सो कार्यको अपराधीकरण (Criminalization) पश्चात मौजूदा कानूनी प्रावधान र फौजदारी न्याय प्रणालीमा केही ठोस असरहरु पर्ने नै देखिन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा पर्नसक्ने असर र प्रभावहरुलाई निम्न खण्डमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) मौजूदा कानूनी प्रावधानमा पर्ने असर

- के र कुन कार्यलाई आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कसूर मानिने हो, सोको स्पष्ट किटान गरिनुपर्ने देखिन्छ।
- आत्महत्याको वारदात भइसकेपछि प्रारम्भिक अनुसन्धानमा बाध्य पारिएको देखिएमा पीडित पक्षबाट जाहेरी लिई वस्तुस्थिति मुचुल्का, घटना विवरण कागज, अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति आदि औपचारिकताहरु पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ।
- अभियुक्तलाई पक्राउ गरी बयान लिने, जाहेरवाला र साक्षीको कागज गराउने, बरामद सबुद प्रमाण संकलन गरी आवश्यकतानुसार फरेन्सिक परीक्षण गराउने आवश्यकता पर्न सक्छ।
- प्रस्तावित फौजदारी अपराध संहिता पारित नहोउञ्जेल मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलमा बाध्यकारी आत्महत्याको परिभाषा र दण्डसजायको व्यवस्था राखिनुपर्ने।
- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- भूठो जाहेरी दिई अनुसन्धान र अभियोजनलाई गुमराहमा राखेको पाइएमा जाहेरवालालाई नै दण्डसजायको व्यवस्था गर्नुपर्ने गरी कानूनमा थप व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
- जरिवानाका अतिरिक्त अभियुक्तबाट पीडित पक्षलाई मनासिव क्षतिपूर्ति समेत दिलाई भराउनुपर्ने सिलसिलामा स्पष्ट कार्यविधिसहित कानूनमा थप व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
- मृतकका नाबालक सन्तान वा अपाङ्ग आश्रितहरु रहेको भएमा निजहरुको शिक्षा दीक्षा र भरणपोषणको प्रबन्ध गरिनुपर्दछ।

(ख) फौजदारी न्याय प्रणालीमा पर्ने असर

- अनुसन्धान गर्ने प्रहरी र अभियोजन गर्ने सरकारी वकीललाई यस नयाँ वारदातको कानूनी व्यवस्था र प्रकृयाबारे अभिमुखीकरण गरिनुपर्ने हुन्छ।
- स्थानीय समाजमा बाध्यात्मक आत्महत्याको वारदात हुन पुगेमा त्यसलाई नलुकाई, सार्वजनिक गरी दोषीलाई दायित्व भराउन समुदायलाई जागरुक बनाउनुपर्ने हुन्छ।
- बाध्यात्मक आत्महत्याको वारदातमा मूल साक्षी अर्थात पीडितकै मृत्यु हुने हुँदा बयानमुखीभन्दा पनि प्रमाणमुखी अनुसन्धानलाई वरियता दिनुपर्ने हुन्छ।

- बाध्यात्मक आत्महत्याका कतिपय वारदातमा हाल कर्तव्य हो कि भन्ने कोणबाट अनुसन्धान र अभियोजन हुने गरेकोमा नयाँ कानुनी व्यवस्था आएपछि कसूरअनुसारको दावी लिन सकिने हुन्छ ।
- कसैले व्यक्तिगत कारणले आत्महत्या गरेको भएतापनि अभियुक्तसँग रिसइवी साँध्ने वा आर्थिक फाइदा लिन नियतले फर्जी जाहेरी पर्ने संभावनासमेत रहने हुँदा सोतर्फ सजग रहनुपर्ने हुन्छ ।
- बाध्यात्मक आत्महत्याको अपराधमा पेट्रोल वा खुला कारागारमा राख्ने संभावना हुने वा नहुने, सोबारेमा गहन अध्ययन हुनुपर्ने हुन्छ ।
- बाध्यात्मक आत्महत्याको मुद्दामा निरन्तर सुनुवाईको प्रकृया अवलम्बन गर्ने वा नगर्ने बारेमा व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।

७.२ आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यमा संलग्न हुनेउपर हुनुपर्ने सजायको स्वरूप र अवस्था

आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यमा संलग्न हुनेउपर हुनुपर्ने सजायको स्वरूप र अवस्था बहसको विषय बन्न सक्छ । यस्तो कसूरको हकमा अन्य देशहरूमा १ वर्षदेखि जन्मकैदको सजायको व्यवस्था रहेको अधिल्लो परिच्छेदमा उल्लेख भइसकेको छ । जरिवाना र क्षतिपूर्तिको प्रावधान प्रायः मुलुकमा रहे भएको पाइँदैन । तथापि, कसूरको प्रकृति र पीडित पक्षमाथि पर्ने अपुरणीय क्षतिलाई मध्यनजर गर्दा खासगरी क्षतिपूर्तिको व्यवस्था राख्नुपर्ने देखिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यमा संलग्न हुनेउपर हुनुपर्ने सजायको स्वरूप र अवस्थाका बारेमा निम्नानुसार चर्चा गर्न सकिन्छ :

(क) कैद सजायको हकमा

प्रस्तावित फौजदारी संहितामा बाध्यात्मक आत्महत्याको कसूरदारलाई किटानी ५ वर्ष कैदको सजाय रहेको छ । तथापि, कुनै पनि अपराधलाई सापेक्षता (Relativity) मा बुझ्नुपर्ने, कसूरको मात्रा र सो हुन पुगेको परिस्थितिसमेत वारदातपिच्छे भिन्न भिन्न हुने हुँदा एकमुष्ट ५ वर्षको तोकुवा सजायले सबै अवस्थामा न्याय नपर्न सक्छ । अतः यस्ता वारदातका कसूरदारलाई किटानी ५ वर्षको साटो बढीमा ५ वर्ष कैदको तजबिजी सजायको प्रावधान रहेमा न्यायाधीशले तत्कालीन परिस्थिति र अभियुक्तको वैयक्तिक विवरणलाई ध्यानमा राख्दै समानुपातिक सजाय गर्नसक्ने अवस्था रहन्छ ।

(ख) जरिवानाको हकमा

अधिकांश मुलुकहरूमा बाध्यात्मक आत्महत्याका दोषीलाई जरिवाना गर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको देखिँदैन । तथापि, प्रस्तावित फौजदारी संहितामा यस्तो वारदातका कसूरदारलाई किटानी ५० हजार रुपैयासम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था गरेकोमा सो प्रस्तावलाई मनासिबै मान्नुपर्दछ । कसूरदारलाई कैद सजायका अतिरिक्त आर्थिक दण्डसमेत गर्न सकिएमा यस्ता कार्यमा हतोत्साहन हुने बुझ्न सकिन्छ ।

(ग) क्षतिपूर्तिको हकमा

परम्परागत दण्डशास्त्र (Penology) मा क्षतिपूर्तिलाई सजायको अंग मानिँदैन । तथापि, आधुनिक विधिशास्त्रमा क्षतिपूर्तिलाई परिपूरणसँग आबद्ध गरी पीडितको हकको रुपमा हेर्न

थालिएको छ । यस सन्दर्भमा बाध्यात्मक आत्महत्याका घटनाबाट मूल पीडितको मृत्यु नै हुने, निजउपर आश्रित व्यक्तिहरु अपुरणीय क्षतिको शिकार हुने, परिवार छिन्नभिन्न हुने र समुदाय शोकसंतप्त हुने हुँदा यस्तो प्रकृतिको अपराधमा क्षतिपूर्तिको प्रावधान थप गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । क्षतिपूर्तिको सीमाको हकमा वास्तविक पीडित को हो यकिन गरी पीडित वा आश्रित पक्षलाई पर्न गएको क्षति र अभियुक्तको आर्थिक हैसियतको आधारमा रु १५ लाखसम्मको अंक तोक्नु मनासिव हुने देखिन्छ ।

७.३ प्रस्तावित कानूनी व्यवस्थाको दुरुपयोगको संभावना र दुरुपयोग नियन्त्रणका उपायहरू

कानून निर्माणसँगै सोको दुरुपयोगको संभावनासमेत जन्मिन्छ । वास्तविक पीडितलाई न्याय र दोषीलाई सजाय दिने उद्देश्यले कानून बनाइने भएतापनि समाजका केही स्वार्थी तत्वहरुले विभिन्न कारणवश निर्दोष व्यक्तिलाई षडयन्त्रमा पार्नसक्ने संभावना कायमै रहन्छ ।

फेरि, सबुद, प्रमाणभन्दा पनि व्यक्ति विशेषको बयानमा हाम्रो फौजदारी न्यायप्रणाली अडिएको सन्दर्भमा दोष निर्दोष छुट्याउने कार्य दुरुह बन्न सक्छ । फेरि, यस्तो मुद्दामा सबैभन्दा अहं साक्षीको रुपमा रहने पीडित स्वयंको मृत्यु हुने हुँदा दूषित अभियोजनको संभावना बढ्न सक्छ । यस्तो संभावित दुरुपयोग पछाडिका मुख्य कारणहरु निम्न देखिन आउँछन् :

- पारीवारिक रिसइबी साँध्ने
- मृतकका कमजोरीहरु ढाकछोप गर्ने
- कुनै अनुचित लाभका लागि आरोपित पक्षसँग सौदाबाजी गर्ने
- हल्लामा विश्वास गरी जाहेरी दिने
- भीडबाट निर्देशित हुने
- अवैज्ञानिक अनुसन्धानको फाइदा लिन खोज्ने ।

उपरोक्त दुःसंभावनाको बारेमा स्थलगत छलफलको क्रममा (परिच्छेद ६) सरोकारवालाहरुले चिन्तासमेत व्यक्त गरेको पाइन्छ । अतः दुरुपयोगको उपरोक्त संभावनालाई निस्तेज पारी सही याचकलाई न्याय दिँदै व्यक्तिहरुलाई अनावश्यक रुपमा हैरानी दिई चरित्रहत्या गर्न खोज्ने प्रवृत्तिलाई हतोत्साहित गर्न निम्न कानूनी सुरक्षणहरु (Safeguards) को प्रबन्ध गर्नु बान्छनीय देखिन्छ :

- जाहेरीलाई घटनाको सूचनाको रुपमा मात्र लिई गोप्य अनुसन्धान अघि बढाई प्रथम दृष्टिमा अभियुक्त कसूरदार देखिएमा मात्र निजलाई पक्राउ गर्ने ।
- घटना हुनुभन्दा केही समयअघिदेखि मृतक वा प्रतिवादीका क्रियाकलाप, उद्देश्य (Motive) को अध्ययन गर्ने ।
- घटनाको दिन र सोको तत्काल अघि वा पछि प्रतिवादीको क्रियाकलाप र अवस्थिति अध्ययन गर्ने ।
- स्थानीय समाजबाट गोप्य रुपमा सूचना संकलन गर्ने ।
- प्रतिवादीलाई आफ्नो पक्षका कुरा राख्ने खुला अवसर दिने ।
- जाहेरवालाको उजुरी भूठो ठहरिएमा निजलाई रु ५० हजारसम्म जरिवाना गरी ५ वर्षसम्म कुनै अड्डा अदालतमा साक्षी बस्न नपाउने गरी निगरानीमा राख्ने ।

- जाहेरी भूठो साबित भएमा प्रतिवादीलाई लागेको कानुनी प्रतिरक्षाको सम्पूर्ण खर्च जाहेरवालाबाट दिलाई भराई लिने ।

उपरोक्तानुसारका कानुनी सुरक्षणहरु अवलम्बन गर्न सकिएमा दूषित उजुरीहरु र सो कारण उत्पन्न हुने मनोसामाजिक क्षतिलाई न्यूनीकरण गरी वास्तविक मुद्दाहरुमात्र अदालत पुग्नसक्ने वातावरण बन्ने देखिन्छ ।

७.४ कानून कार्यान्वयनको संयन्त्र र संलग्न निकायको भूमिका र दायित्व

आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गरेपछिको अवस्थामा मुलुकमा कानून कार्यान्वयनको संयन्त्र र संलग्न निकायको भूमिका र दायित्वसमेत किटान गर्नुपर्ने हुन्छ । यस सन्दर्भमा कानून कार्यान्वयनको संयन्त्रलाई निम्नानुसार पहिचान गर्न सकिन्छ :

- नेपाल प्रहरी
- सरकारी वकील कार्यालयहरु
- स्थानीय निकाय र नागरिक समाज
- सामुदायिक संस्थाहरु

साथै, बाध्यात्मक आत्महत्या विरोधी कानूनको कार्यान्वयनमा संलग्न निकायको भूमिका र दायित्वलाई निम्नानुसार प्रकाश पार्न सकिन्छ :

निकाय	भूमिका र दायित्व
१. नेपाल प्रहरी	जाहेरी लिने, तहकिकात गर्ने, पक्राउ र बयान, साक्षी संरक्षण, रायसहितको प्रतिवेदन ।
२. सरकारी वकील कार्यालयहरु	मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने, अभियुक्तको बयान लिने, अभियोगपत्र पेश गर्ने, बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने, निवेदन र पुनरावेदन ।
३. स्थानीय निकाय र नागरिक समाज	म्याद तामेलीमा सघाउने, आत्महत्या न्यूनीकरणमा जनचेतना जगाउने, अपराध अनुसन्धानमा आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउने, पीडितका लागि राहत परिचालन गर्ने
४. सामुदायिक संस्थाहरु	आत्महत्या न्यूनीकरणमा जनचेतना जगाउने, पीडितका लागि राहत परिचालन गर्ने, आश्रितहरुलाई मनोसामाजिक परामर्श प्रदान गर्ने, पीडित पक्षलाई आवश्यकतानुसार निशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने ।

यसप्रकार, आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गरिसकेपछिको अवस्थामा कानून कार्यान्वयनको संयन्त्रअनुसार सम्बन्धित निकायहरुले आफ्नो भूमिका र दायित्व प्रभावकारी रुपमा सम्पादन गर्न सकेमा अरुको करकाप वा शारीरिक, मानसिक यातनाका कारण अनाहकमा, अकालमा मानिसहरुले ज्यान गुमाउनुपर्ने पीडालाई धेरै हदसम्म निराकरण गर्न सकिने देखिन्छ ।

परिच्छेद-८

निष्कर्ष र सुभावहरु

प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष एवं सोसम्बन्धी कानून तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दा विचार पुऱ्याउनुपर्ने कुराहरुको सम्बन्धमा प्राप्त प्रमुख सुभावहरुलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

८.१ निष्कर्षहरु

- आत्महत्याको प्रयासमात्र भन्दा पनि आत्महत्या गर्नेको संख्या दिनानुदिन बढ्दै गएको अध्ययनबाट देखिन्छ ।
- आत्महत्या गर्नुका विभिन्न कारणहरु रहेको पाइन्छ । कतिपय मानिसहरुले मानसिक रोगका कारण आत्महत्या गर्ने गरेको पाइन्छ । प्रायः गरी मानसिक रोगमा डिप्रेसन (अवसाद) मूलरूपमा रहेको छ । घरेलु हिंसाका पीडितहरुमा बढी आत्महत्या गर्ने प्रवृत्ति रहने गरेको छ । बाल दुर्व्यवहार, बालबालिकाको परित्यागका कारण पनि आत्महत्या हुने गरेको छ । हिरासत र कारागारमा रहेका व्यक्तिहरुबाट पनि आत्महत्या गर्ने गरेको पाइन्छ । परीक्षामा असफल हुने, गरिबीका कारण पनि आत्महत्या हुने गरेको पाइएको छ ।
- आत्महत्या गर्दा भुण्डिएर, विष सेवन, पानीमा डुबेर, गन (बन्दुक) सुट, आगो लगाई जलेर, धारिलो वा जोखिमी हतियार आदि माध्यमबाट आत्महत्या सम्पन्न गर्ने गरिएको छ ।
- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कारणहरुमा विभिन्न तत्वहरुमा स्वास्थ्य सम्बन्धी तत्वहरुमा मानसिक स्वास्थ्य अवस्थाका कारण खासगरी डिप्रेसन, डरचिन्ता, जीवनदेखी निराश, वा विभिन्न मानसिक रोगको दुखाइका कारण, गम्भीर दुर्घटना, गम्भीर विरामी रहेको पाइयो भने वातावरणीय तत्वहरुमा अर्को व्यक्तिको सम्पर्क वा प्रभावबाट वा भौगोलिक वा अन्य कारणबाट प्रेरित भएर गर्ने आत्महत्या, मदिरा वा लागूऔषधको दुर्व्यसनीबाट प्रभावित व्यक्ति, मानसिक दबाव जस्तै दुर्व्यवहार, जिस्काई, हैरानी, पारिवारिक सम्बन्धमा समस्या, बेरोजगारी, मानसिक दबाव दिने खालका जीवनमा पर्ने घटना जस्तै मृत्यु, सम्बन्ध विच्छेद, प्रेममा असफल, जागिरबाट निष्कासन, गरिबी, धनसम्पत्तिको नोक्सान, परीक्षामा असफल, कुनै जोखिमयुक्त समस्याबाट मुक्त पाउन, जुवाका कारण, शारीरिक वा मानसिक दुर्व्यवहार, बलात्कार, घरेलु हिंसा, यौन हिंसा, दाईजो, बहुविवाह, अन्तरजातीय विवाह, गम्भीर कानूनी समस्या जस्तै फौजदारी अभियोजन ईत्यादि रहेका छन् भने ऐतिहासिक तत्व अर्न्तगत पटक-पटक आत्महत्या गर्ने उद्योग वा प्रयास, परिवारका सदस्यबाट आत्महत्या गर्ने कोशिस, पारिवारिक पृष्ठभूमि पाइयो ।
- आत्महत्याबाट समाजमा पर्ने असरहरुमा पारिवारिक वियोग, परिवारका सदस्यलाई समाजमा हेर्ने दृष्टिले हेरिने, परिवारहरु अभिभावकविहिन हुने, श्रमशक्तिको अभाव हुने, अर्थोपार्जनको माध्यम हराउने, आत्महत्यामा कोही पनि प्रतिवादी नहुने हुँदा प्रभावित परिवारले क्षतिपुर्ति नपाउने, आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने र उक्साउने

व्यक्तिहरूको पहिचान गरी दण्डित नगरिएमा समाजमा अव्यवस्था हुने, पारिवारिक विचलन, आर्थिक दुरावस्था, सामाजिक विश्रृंखलता, युवा र बालमनोविज्ञानमा नकारात्मक असर पर्ने, राज्यको उपेक्षाका कारण समाजमा आत्महत्याका घटनाहरू बृद्धिपथमा रहेको, बालबालिकाको शिक्षा खल्वलिने, नकारात्मक मनोवैज्ञानिक असर पर्ने, आत्महत्या गर्ने प्रवृत्ति बढ्नु, आत्मबलमा ह्रास आउनु, समग्रमा समाजमा नकारात्मक असर पर्ने जस्ता कारणहरू रहेका छन् । आत्महत्या न्यूनीकरणका लागि मानसिक रोगीलाई मनोसामाजिक परामर्शको आवश्यकता रहेको र आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ भन्ने देखाउँदछ ।

- अन्य मुलुकहरू जस्तै भारत, संयुक्त अधिराज्य, अमेरिका लगायत सिभिल ल प्रणाली तथा कमन ल प्रणाली अवलम्बन गर्ने विभिन्न मुलुकहरूमा पनि यससम्बन्धी कानून बनेको अवस्था छ भने नेपालमा पनि प्रस्तावित फौजदारी अपराध संहिता, २०६७ मा यस विषयलाई सम्बोधन गरेको पाइन्छ । सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट पनि केही मुद्दाहरूमा यस बारेमा नजिर वा सिद्धान्त प्रतिपादन गरिएको पाइन्छ । तथापि, आत्महत्या गर्ने मानिसहरूको तथ्यांकमा एकरूपता नभएको र यसको न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रिय नीति नभएको अवस्था छ । मानसिक रोगीका लागि पर्याप्त मनोविमर्श परामर्श सेवाहरू नभएको, लागू औषध र अन्य विषादीहरूको प्रयोगमा बजारमा सहज पहुँच र पर्याप्त उपलब्ध रहेको पाइन्छ ।
- युवायुवतीबीच प्रेम सम्बन्ध कायम भएको अवस्थामा सामान्य विवादको कारण वा विवाह गर्न इन्कार गरेमा आत्महत्या हुने गरेको, पति पत्नीबीच भएको सामान्य विवादको कारण आवेशमा आई आत्महत्या गर्ने गरेको, सासुले छोरा आफूबाट टाढा नहोस् भन्नका खातिर छोरासँग धेरै भेटघाट गर्न नदिएको कारण बुहारीले आत्महत्या गर्ने गरेको, दाइजोको निहुँमा परिवारबाट तनाव दिने गरेको कारण आत्महत्या गर्ने गरेको पाइएको छ ।
- वैदेशिक रोजगारमा गएको अवस्थामा पति पत्नी बीच भएको अविश्वासको कारण पत्नीले आत्महत्या गर्ने गरेको, कतिपय अवस्थामा वैदेशिक रोजगारमा विदेशमा गएर श्रीमानले पैसा कमाई श्रीमतीको नाममा पठाउने गरेको तर अस्वाभाविक खर्चको कारण श्रीमान विदेशबाट घरमा फिर्ता भएको अवस्थामा हिसाब किताब बुझाउन नसकेको कारण पनि आत्महत्या गर्ने गरेको पाइयो ।
- वैदेशिक रोजगारीमा गएका महिला स्वदेश फर्किँदा निजको चरित्रका बारेमा विभिन्न शंका र हल्लाका कारण पनि आजित भएर केही त्यस्ता महिलाले आत्महत्याको बाटो रोजेको पाइएको छ ।

८.२ सुझावहरू

- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने अवस्थालाई कसूर हुने गरी कानूनको निर्माण गर्दा सरोकार निकायसँग व्यापक छलफलको आधारमा निर्माण गर्नुपर्ने, कानूनको आडमा दोस्रो पक्षले लाभ लिनसक्ने हुँदा यसको संभावित दुरुपयोग रोक्न यस तर्फ बृहत रुपमा छलफल गरी कानूनको निर्माण गर्नुपर्ने ।

- कानूनको निर्माण गर्दा कसूरको वर्गीकरण गरी गर्नुपर्ने, यसमा व्यापक राजनीतिकरण हुन सक्ने, अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धान अधिकारीलाई पनि दवाब आउनसक्ने हुँदा यसबाट आउन सक्ने जोखिमतर्फ सजग हुनुपर्ने । आत्महत्या गरेको कुरालाई महिलाको हकमा माइती पक्षले स्वीकार गर्न नसक्ने, रिसईवी साँध्न यसलाई एउटा साधनको रूपमा प्रयोग गर्न सक्नेजस्ता पक्षतर्फ सचेत कानून निर्माण गर्नुपर्ने ।
- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यको कसूर पुष्टि कसरी गर्ने ? अर्को व्यक्ति भन्नु पीडित हुने हो कि ? कानूनको निर्माण गर्दा यस्ता जोखिमको पहिचान गर्नुपर्ने ।
- आत्महत्या गर्ने कार्यमा विष प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको, औषधी पसलबाट यस्ता विषादी प्रेसक्रिप्सन बिना नै खरिद गरी लैजाने गरेको हुँदा औषधी पसलबाट निश्चित उमेर समूहका व्यक्तिलाई प्रेसक्रिप्सन वा डाक्टरको सिफारिसबमोजिम मात्र यस्ता विषादी बिक्री गर्नुपर्ने, बिक्री वितरण गर्दा अनिवार्य रूपमा बिल जारी गरी रेकर्ड राख्नुपर्ने खालका प्रावधान राखिएमा आत्महत्याको दरमा उल्लेख्य रूपमा कमी आउन जाने ।
- आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यको अनुसन्धान जटिल हुन सक्ने, सजाय गर्दा समेत भन्नु दोस्रो पक्ष पीडित हुन जानसक्नेतर्फ सचेत हुनुपर्ने, सजाय गर्दा अपराधको वर्गीकरण गरी सोही आधारमा सजाय गर्नुपर्ने, समाजमा यसले प्रतिकूल प्रभाव पर्नेतर्फ पनि सचेत हुनुपर्ने, समाजको वा भीडको दवाबमा पनि जाहेरी लिई मुद्दा चलाउनुपर्ने बाध्यता सृजना हुनसक्ने जस्ता जोखिमहरूलाई विश्लेषण गरी कानून बनाउनुपर्ने ।
- आत्महत्या गर्ने कार्यलाई कमी गराउनका लागि राष्ट्रिय रणनीति तर्जुमा गर्ने ।
- आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन गर्ने कार्यलाई अपराधीकरण गर्नुपर्ने ।
- तनावग्रस्त मानसिक रोगी व्यक्तिहरूको पहिचान गरी मनोसामाजिक परामर्श राष्ट्रियस्तरबाटै व्यवस्था मिलाउनुपर्ने ।
- आत्महत्याको कारण, असर, दर, संख्या र प्रभावक्षेत्रबारे राष्ट्रिय रूपमै सर्वेक्षण गर्ने ।
- आत्महत्याका घटनाको अनुसन्धान तहकिकात गर्दा कारण पत्ता लगाउने परिपाटीको विकास गर्ने र यस विषयमा आवश्यक मार्गदर्शन गर्न सरकारी वकील क्रियाशील हुनु पर्ने ।
- आत्महत्या भएको घरपरिवारका सदस्यहरूलाई आवश्यक कानूनी, सामाजिक र प्रशासनिक सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्ने ।
- **आत्महत्या गर्न बाध्य पार्नेलाई अपराध घोषणा गर्नुपर्ने आवश्यकता सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन भन्ने शीर्षकलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन गर्नेलाई भन्ने शब्द राख्दा उपयुक्त हुने ।**

सन्दर्भ सामग्रीहरू

क) मुद्रित प्रतिहरू

- मुलुकी ऐन, १९९०
- नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४
- नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७
- नागरिक अधिकार ऐन २०१२
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५
- नेपालको संविधान, २०१९
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- मुलुकी ऐन, २०२०
- घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६
- प्रस्तावित फौजदारी अपराध संहिता, २०६७
- लैङ्गिक समानता कायम गर्न तथा लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गर्न केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने विधेयक, २०७१
- नेपाल कानून पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू
- Report on Preventing Suicide: A Global Imperative, World Health Organization, 2014
- Emile Durkheim: Suicide , An Introduction to Four Major Works, Beverly Hills, CA: Publications, Inc, 1986
- Black's Law Dictionary, Ninth Edition, Bryan A.Garner, Editor in Chief, West A Thomson Reuters Business
- प्रतिवादी नखुलेका मुद्दामा अन्तिम निर्णय निकास भएका मुद्दाहरूको अवस्था र स्थितिको बारेमा अध्ययन प्रतिवेदन, २०७१
- भारतीय कानून आयोगको २१० औं प्रतिवेदन
- Indian Penal Code, 1860
- Indian Evidence Act, 1872
- Indian Code of Criminal Procedure, 1973
- कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिकका विभिन्न अंकहरू
- महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनहरू (आ.व.२०६३/०६४ देखि २०७०/०७१ सम्म)
- इटालीको अपराधसंहिता
- अष्ट्रेलियाको अपराध संहिता ऐन, १९९५
- आत्महत्या ऐन, १९६१, बेलायत
- Death with Dignity Act, 2009 (Washington, USA)
- Suicide Prevention Act, 2006, Japan
- अपराध संहिता, १९७२, क्यानडा

ख) विद्युतीय प्रतिहरु

- [http:// indiankanoon.org/doc/1053935](http://indiankanoon.org/doc/1053935)
- <http://annapurnapost.com/News.aspx/story/7505#sthash.0t6iyn7s.K2vZesi6.dpuf>
- <http://durkheim.uchicago.edu/Summaries/suicide.html>
- <http://indiankanoon.org/doc/229273>
- <http://indiankanoon.org/doc/370902>
- <http://indiankanoon.org/doc/778823/>
- http://nayakhabardaily.blogspot.com/2015/02/blog-post_579.html
- <http://timesofindia.indiatimes.com/india/SC-For...a...to.../20450869.cms>
- <http://www.ekantipur.com/2015/05/25/top-story/former-judge-upretis-body-handed-over-to-tuth/405668.html>
- [http://www.onlinekhabar.com/2014/09/188634/#sthash.Za5GmE6L.dpuf,](http://www.onlinekhabar.com/2014/09/188634/#sthash.Za5GmE6L.dpuf)
- <https://factly.in/aruna-shanbaug-euthanasia-case-woman-who-triggered-debate-on-euthanasia-in-india/>
- www.sucide.org/suicide-causes
- www.wikipedia.org

अनुसूची-१

आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्नुपर्ने आवश्यकता अध्ययनसम्बन्धी
कार्यदल

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

स्थलगत तथ्यांक संकलन प्रश्नावली-१

पीडित र आश्रित परिवारका निम्ति

(द्रष्टव्य : यस प्रश्नावली भर्ने क्रममा उत्तरदाताले उपलब्ध गराएको विवरण र परिचय गोप्य राखिनेछ । प्राप्त जवाफहरुलाई एकमुष्ट संकलन र विश्लेषण गरी समग्र रूपमा प्रतिवेदन बनाउनमा उपयोग गरिनेछ)

०१. उत्तरदाताको :

क) नाम थर :

ख) उमेर :

ग) वतन :

०२. के तपाईंको परिवारमा कसैले आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नुभएको छ ?

क) आत्महत्या गरेको छ ख) आत्महत्याको प्रयास गरेको छ

०३. तपाईंको परिवारमा कसले आत्महत्या गर्नु भयो ?

क) बुबा ख) आमा ग) दिदीबहिनी घ) दाइभाइ ड) अन्य (लेख्ने) .....

वा

तपाईंको परिवारमा कसले आत्महत्याको प्रयास गर्नु भयो ?

क) बुबा ख) आमा ग) दिदीबहिनी घ) दाइभाइ ड) अन्य (लेख्ने) .....

०४. तपाईंको विचारमा आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्नुको पछि कारण के थियो ?

क) गरिबी र विपन्नता ख) प्रेममा धोका ग) ऋणग्रस्तता घ) चारित्रिक बदनामी ड) मानसिक अस्वस्थता च) घरेलु हिंसा छ) अपाङ्गता ज) अन्य (लेख्ने).....

०५. घरको सदस्यले आत्महत्या गर्दा तपाईंको परिवारमा कस्तो असर परिरहेको छ ?

क) पारिवारिक वियोग ख) जीविकामा कठिनाई ग) सामाजिक तिरस्कार
घ) बालबालिकाको दुरावस्था ड) खासै असर परेको छैन च) अन्य (लेख्ने).....

०६. तपाईंको आफन्तले आत्महत्या वा सोको प्रयास गर्दा कुनै पूर्वसङ्केतहरु देखाउनु भएको थियो ?

क) थियो ख) थिएन

०७. के कस्ता पूर्वसङ्केतहरु थाहा पाउनुभएको थियो ?

क) एकान्तवास ख) भगडालुपन, चिढचिढाउने ग) कसैसँग बोल्न नखोज्ने ग) अनावश्यक डराउने, भस्किने घ) समूहबाट तर्किने ड) कुनै कुरा लुकाएजस्तो गर्ने च) कुनै व्यक्तिप्रति बढी नै आक्रामक हुने छ) अन्य (लेख्ने).....

०८. तपाईंको विचारमा आत्महत्याका घटनाहरुको न्यूनीकरणका लागि कुन उपायहरु चाल्नुपर्ला?

क) खुला वातावरण ख) अर्काको कुरा सुन्ने र मर्का बुझ्ने व्यवहार ग) मनोसामाजिक परामर्श

घ) स्वरोजगार ड) परिवारका सदस्यबीच सहकार्य र एकता च) खर्चमा मितव्ययिता छ) अन्य (लेख्ने).....

०९. तपाईंको मतमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ ?

क) छ ख) छैन

१०. आवश्यक छ भने किन ?

क) बाध्यात्मक आत्महत्याका दोषीलाई सजाय दिलाउन ख) कर्तव्य ज्यानको कोणबाट अनुसन्धान र अभियोजन हुनबाट रोक्न ग) दाइजोजन्य उत्पीडनबाट महिलालाई जोगाउन घ) घरेलु हिंसालाई नियन्त्रण गर्न ड) बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न च) अन्य (लेख्ने).....

मिति :

यहाँको अमूल्य समयका लागि धन्यवाद ।

अनुसूची-२

आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्नुपर्ने आवश्यकता अध्ययनसम्बन्धी
कार्यदल

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

स्थलगत तथ्यांक संकलन प्रश्नावली-२

सरकारी वकील र प्रहरी कार्यालयका निम्ति

(द्रष्टव्य : यस प्रश्नावली भर्ने क्रममा उत्तरदाताले उपलब्ध गराएको विवरण र परिचय गोप्य राखिनेछ । प्राप्त जवाफहरुलाई एकमुष्ट संकलन र विश्लेषण गरी समग्र रूपमा प्रतिवेदन बनाउनमा उपयोग गरिनेछ । सन्दर्भ वर्ष आ.व.२०७०/७१ हुनेछ)

०१. उत्तरदाताको :

क) नाम थर :

ख) पद :

ग) कार्यालय र ठेगाना :

घ) संपर्क नं. :

०२. यस जिल्लामा आत्महत्याका वारदातहरु हुने दर कतिको छ ?

क) न्यून ख) सामान्य ग) बढ्दो क्रममा घ) अत्याधिक

०३. गत आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा यस जिल्लामा प्रकाशमा आएका आत्महत्याका घटनाहरु कति थिए?

कुल.....(पुरुष).....(महिला).....(१६ वर्षमुनिका बालबालिका).....(अपाङ्ग).....

०४. तपाईंको हालसम्मको अनुभवमा आत्महत्या हुनुको प्रमुख कारण के होला ?

क) गरिबी र विपन्नता ख) प्रेममा धोका ग) ऋणग्रस्तता घ) चारित्रिक बदनामी ड) घरेलु हिंसा

च) अपाङ्गता छ) मानसिक अस्वस्थता ज) अन्य (लेख्ने).....

०५. आत्महत्याको घटनाबाट परिवारमा पर्ने नकारात्मक असरहरु के के हुन सक्छन् ?

क) पारिवारिक वियोग ख) जीविकामा कठिनाई ग) सामाजिक तिरस्कार

घ) बालबालिकाको दुरावस्था ड) अन्य (लेख्ने).....

०६. आत्महत्याको घटनाबाट समाजमा पर्ने नकारात्मक असरहरु के के हुन सक्छन् ?

क) बदनामी ख) परिवारमूलीको शून्यता ग) अरुले समेत सिको गर्नसक्ने संभावना

घ) आश्रितहरुको अनिश्चित भविष्य ड) अन्य (लेख्ने).....

०७. तपाईंको विचारमा आत्महत्याका घटनाहरुको न्यूनीकरणका लागि कुन उपायहरु चाल्नुपर्ला?

क) मानसिक स्वास्थ्यमा जोड ख) जोखिमपूर्ण वर्गहरुको पहिचान ग) मनोसामाजिक परामर्श
घ) स्वरोजगार ड) अन्य (लेख्ने).....

०८. तपाईंको मतमा आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्न आवश्यक छ ?

क) छ ख) छैन

०९. आवश्यक छ भने किन ?

क) बाध्यात्मक आत्महत्याका दोषीलाई सजाय दिलाउन ख) कर्तव्य ज्यानको कोणबाट अनुसन्धान र अभियोजन हुनबाट रोक्न ग) दाइजोजन्य उत्पीडनबाट महिलालाई जोगाउन
घ) घरेलु हिंसालाई नियन्त्रण गर्न
ड) बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न च) अन्य (लेख्ने).....

१०. तपाईंको विचारमा आत्महत्या गर्न मानिसहरुलाई कसरी बाध्य पारिन्छजस्तो लाग्छ ?

क) घरेलु हिंसा गरेर ख) अपमान र बदनामी गरेर ग) कुटपीट र यातनाबाट घ) धाक, धम्की दिएर
ड) भयादोहन गरेर च) अन्य (लेख्ने).....

११. आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्दा प्रतिवादीलाई कसूरको मात्रा हेरी कतिसम्म सजाय गर्नु उपयुक्त हुन्छ ?

क) ५ वर्षसम्म कैद ख) जरिवाना र क्षतिपूर्तिमात्र ग) कैद र क्षतिपूर्ति घ) कैद, जरिवाना र क्षतिपूर्ति
ड) अन्य (लेख्ने).....

१२. आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गर्दा ध्यान पु-याउनुपर्ने कुरा के हो ?

क) दुरुपयोग हुनसक्ने संभावनाप्रति सचेत ख) मूल साक्षीकै मृत्यु हुने हुँदा प्रमाण संकलनमा कठिनाई
ग) दण्डको मात्रा घ) परिवारकै सदस्यहरुको संलग्नता ड) अन्य (लेख्ने).....

१३. आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई कसूर घोषणा गरियो भने सरकारी वकील र प्रहरीहरुको थप भूमिका के हुन सक्छ ?

क) फरक कोणबाट अनुसन्धान र प्रमाण संकलन ख) साक्षी परीक्षण र बकपत्र ग) बेग्लै प्रशिक्षण र अभिमुखीकरण
घ) सामाजिक सचेतना ड) सबुद संकलन र बकपत्रका लागि स्थानीय समाजसंग सहकार्य
च) अन्य (लेख्ने).....

मिति :

यहाँको अमूल्य समयका लागि धन्यवाद ।

यस प्रश्नावलीको प्रयोजनका लागि आत्महत्याको तीव्रतालाई देहायबमोजिम गणना गरिएको छ :

- गत आर्थिक वर्षमा १२ वटासम्म : न्यून
- १३ देखि २४ सम्म : सामान्य
- २५ देखि ५० सम्म : बढ्दो क्रममा
- ५१ देखि माथि : अत्याधिक

अनुसूची ३

छलफल तथा अन्तरकृया कार्यक्रमका सहभागीहरु

मिति २०७२ साल जेठ २२ गते शुक्रबार, अपरान्ह ३ बजे आयोजित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयअन्तर्गत गठित आत्महत्या गर्न बाध्य पार्नेलाई अपराध घोषणा गर्नुपर्ने आवश्यकतासम्बन्धी अध्ययन कार्यदल, २०७१ को मस्यौदा प्रतिवेदनउपर बाह्य विज्ञहरुसहितको उपस्थितिमा गरिएको छलफल तथा अन्तरकृया कार्यक्रममा निम्न सहभागीहरुले मस्यौदा प्रतिवेदनलाई परिमार्जन गर्ने सम्बन्धमा सल्लाह र सुझावहरु दिनुभएको थियो ।

सि.नं	नाम	पद	कार्यालय/संस्था
०१	श्री ठोकप्रसाद शिवाकोटी	नायब महान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
०२	श्री दुर्गाबन्धु पोखरेल	नायब महान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
०३	श्री राजेन्द्र सुवेदी	नायब महान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
०४	श्री बट्टीप्रसाद गौतम	नायब महान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
०५	मा. नरीश्वर भण्डारी	न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत (बाह्य विज्ञ)
०६	श्री महेश शर्मा पौडेल	का.मु. सचिव	बेपत्ता छानबीन आयोग (बाह्य विज्ञ)
०७	प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग	कानुन प्राध्यापक	नेपाल ल क्याम्पस, त्रि.वि. (बाह्य विज्ञ)
०८	श्री राजनप्रसाद भट्टराई	सहान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
०९	श्री कृष्णजीवी घिमिरे	सहान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
१०	श्री रेवतीराज त्रिपाठी	सहान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
११	श्री गोपालप्रसाद रिजाल	सहान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
१२	श्री संजीवराज रेग्मी	सहान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
१३	श्री लभकुमार मैनाली	वरिष्ठ अधिवक्ता	(बाह्य विज्ञ)
१४	श्री नवराज सिलवाल	प्रहरी नायब महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी	(बाह्य विज्ञ)
१५	श्री शर्मिला श्रेष्ठ	अधिवक्ता	(बाह्य विज्ञ)
१६	श्री हुमबहादुर के.सी.	उपसचिव	कानुन तथा न्याय मन्त्रालय
१७	श्री भरतलाल शर्मा	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
१८	श्री पुष्कर सापकोटा	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

१९	श्री चन्द्रकान्त खनाल	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२०	श्री गंगाप्रसाद पौडेल	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२१	श्री शंकरबहादुर राई	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२२	श्री कृष्णमोहन कोइराला	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२३	श्री कुलप्रसाद पाण्डे	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२४	श्री बालकृष्ण वाग्ले	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२५	श्री दुर्गा खड्का	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२६	श्री सोमकान्त भण्डारी	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२७	श्री बुद्धिलाल श्रेष्ठ	उपन्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२८	श्री नारायणप्रसाद शर्मा	शाखा अधिकृत	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
२९	श्री अब्जन् भट्टराई	शाखा अधिकृत	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
३०	श्री सन्तोषराज कटुवाल	स.जि.न्या.व.	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, ललितपुर
३१	घनश्याम घिमिरे	शाखा अधिकृत	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
३२	भरतकुमार मैनाली	नायब सुब्बा	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय